

De werkzaamheden van Wachmann Iwan Demjanjuk (1940-1952)

door Johannes Houwink ten Cate

I. Inleiding

Dit artikel dient om inzicht te geven in de verblijfplaatsen en de werkzaamheden van Wachmann Iwan Demjanjuk (geboren op 3 april 1920), een uit Oekraïne afkomstige en in Trawniki bij Lublin opgeleide kampbewaker.

Dit is van belang in verband met het proces tegen Demjanjuk, die nu de regering van de Bondsrepubliek aan de Verenigde Staten om zijn uitlevering heeft verzocht daar binnenkort terecht zal staan, waarschijnlijk voor medeplichtigheid aan moord op tienduizenden joden afkomstig uit het bezette Nederland, uit het *Generaalgouvernement* (bezet Polen) en uit de Sovjet-Unie in het vernietigingskamp Sobibor in de maanden april tot en met september 1943.¹ Evenals het vernietigingskamp Treblinka is Sobibor in het najaar van 1943 geheel met de grond gelijk gemaakt, om de sporen van de misdaad uit te wissen. Het vernietigingskamp Belzec was in december 1942 buiten gebruik gesteld.² In het najaar van 1943 werden ook de meeste, niet alle, door de daders opgestelde documenten vernietigd.³

In dit artikel ligt de nadruk niet op de (juridische) fitnesses van de talrijke rechtszaken waarin Demjanjuk sinds 1977 verwickeld is geraakt, en ook zichzelf heeft verwickeld. Demjanjuk heeft van februari 1987 tot april 1988 onder een enorme mediabelangstelling in Israël terecht gestaan. Hij werd er van beschuldigd de gevreesde Oekraïense bewaker “Iwan de Verschrikkelijke” in Treblinka te zijn geweest. Op 25 april 1988 werd Demjanjuk als “Iwan de Verschrikkelijke” in Treblinka tot de strop veroordeeld.⁴ Hij ging in hoger beroep en werd vrijgesproken. Hij bleek toch niet “Iwan de Verschrikkelijke” in Treblinka te zijn geweest. Na zijn vrijlating, na zeven-en-een-half jaar in de gevangenis, vloog hij op 23 september 1993 terug naar de Verenigde Staten.⁵ In veler ogen heeft deze zaak de “*fragility of survivor eyewitness testimony*” aangetoond. Maar tijdens dit proces bleek ook dat de “*almost mechanical*” reagerende verdachte (“*I have never been in Treblinka, Sobibor or Trawniki. I was a prisoner of war of the Germans.*”) het moeilijk vond om de waarheid te spreken, schreef de wereldberoemde onderzoeksjournaliste Gitta Serenyi.⁶

In het onderstaande gaat het dus niet om een juridisch essay maar om een historische reconstructie en contextualisering van zijn rol in de periode van 1940, toen hij werd opgeroepen voor dienstplicht in het Rode leger, tot februari 1952, toen hij naar de Verenigde

¹ Interview met *Behördenleiter Oberstaatsanwalt* Dr. Kurt Schrimm, in: *Die Welt* (interneteditie), 19 juni 2008; *Der Spiegel*, 2008, no. 41, 7 oktober 2008, 38-40. Voor een overzicht van de tijdens Demjanjuk's verblijf in Sobibor aangekomen transporten met vermoorde joden, zie: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor*, Amsterdam 2008, 245, 258-259, 263-265.

² Raul Hilberg, *Sources of Holocaust Research*, Chicago 2001, 13-14.

³ Christopher R. Browning, *Evidence for the Implementation of the Final Solution* [2000], www.ess.uwe.ac.uk/GENOCIDE/browning5.htm [Website Genocide Documentation Centre, compiled by Dr Stuart D. Stein].

⁴ Zie <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Demjanjuk2.html>, 11. Zie ook Asher Felix Landau, *The Demjanjuk Appeal – Summary*, 29 juli 1993; <http://www.mfa.gov.il/MFA>.

⁵ De kwestie van de identificatie door overlevenden van Demjanjuk komt uitvoerig aan de orde in: Willem Albert Wagenaar, *Het Herkennen van Iwan. De identificatie van de dader door ooggetuigen van een misdrijf*, Amsterdam/Lisse, 1989. Wagenaar trad tijdens de terechtzitting op als getuige-deskundige voor de verdediging; Gitta Serenyi, “The Case of John Demjanjuk”, in: idem, *The German Trauma: Experiences and Reflections, 1938-2000*, London 2000, 345, 355.

⁶ Serenyi, *John Demjanjuk*, 309-310, 313.

Staten emigreerde. Hierbij dient tot bewijs het vonnis van de Amerikaanse *Judge Paul R. Matia* uit 2002, wat weer gebaseerd was op authentieke geschreven bronnen uit verschillende archiefbewaarplaatsen, die afkomstig waren van de *Office of Special Investigations (OSI)* van het Amerikaanse *Department of Justice*. De authenticiteit daarvan is door Demjanjuk en de zijnen betwist maar als zijnde bewezen staat deze inmiddels vast.⁷ Daarnaast is dit artikel gebaseerd op de meest recente vakliteratuur (die op het internet niet voorhanden is), en komt de juridische dimensie – Demjanjuk’s uitlevering vormt immers de aanleiding tot dit artikel - aan het slot weer aan de orde.

Juist over zijn verblijfplaatsen en werkzaamheden in de jaren 1940-1945 heeft Demjanjuk vanaf 1948 voor verschillende instanties gevarieerde verklaringen afgelegd. In het onderstaande komen ook die verklaringen aan de orde. Mijn twee centrale vragen zijn dan ook: wanneer was Demjanjuk documentair bewijsbaar waar, en wat zag en deed hij daar toen precies? En wat heeft hij later over die verschillende verblijfplaatsen gezegd?

II. Jeugd in Dubovi Macharintsi (1920-1939)

Iwan Demjanjuk werd geboren op 3 april 1920 in Dubovi Macharintsi (Russische spelling: Dubovye Macharintsy). Dit ligt in het Kozjatyn *rajon*, in de *oblast* Vinnytsja (Russisch: Vinnitsa). Zijn vader heette Mykola (Russische spelling: Nikolaj).⁸ In dit dorp leefde ook een neef van Iwan die ook Ivan heette, en ongeveer een jaar jonger was dan hij, en een nicht Marija.

Kort voor zijn geboorte was in Kozjatyn, dat in 1970 26.600 inwoners telde, en rond 1920 veel minder, nog regelmatig gevochten, laat in 1918 tussen Oekraïense opstandelingen en het Duitse leger. In februari 1919 leverde het “*Sitsj-Schuttercorps*” er slag met het Rode Leger en in de zomer van 1919 vocht het Oekraïens-Galicische leger er tegen de Sovjets bij de opmars richting Kiev.⁹

De *oblast* Vinnytsja (26.500 km²) was tot 1793 Pools territorium geweest, en toen geannexeerd door het Russische Rijk,¹⁰ maar had het karakter van een grensstreek behouden. De Amerikaanse historicus Amir Weiner heeft een monografie geschreven over deze streek, en daarin aangetoond dat het proces van deels gedwongen Sovjetisering zich in deze *oblast* pas tijdens de Tweede Wereldoorlog voltrok.¹¹

De eerste ingrijpende gebeurtenis in het leven van Demjanjuk zal de hongersnood in Oekraïne in 1932-1933 zijn geweest. In de ogen van Oekraïense historici gaat het hierbij om een genocide met zeven miljoen slachtoffers, terwijl gezaghebbende Westerse historici als Robert Conquest, Stephen Wheatcroft en Michael J. Ellman het houden op 3 tot 3 ½ miljoen slachtoffers. De Oekraïense wetenschap stelt (het regime van) Stalin persoonlijk hiervoor verantwoordelijk, terwijl de consensus in het Westen – Wheatcroft is de kenner bij uitstek - is dat hierbij een complex van factoren een rol heeft gespeeld: slechte oogsten (met uitzondering

⁷ Dit proces was niet strafrechtelijk maar civielrechtelijk van aard. Bij civielrechtelijke procedures is het in de Verenigde Staten gebruikelijk dat beide partijen hun *Findings of Fact* bij de rechter inleveren en dat deze bij de wijzing van zijn vonnis hieruit zijn keuze maakt. Rechter Matia (zie de volgende noot) heeft in de regel het door de Amerikaanse staat (het *OSI*) aangedragen materiaal voor waar gehouden. Deze documenten waren voor mij, toen ik deze bijdrage schreef, niet ter inzage beschikbaar.

⁸ Judge Paul R. Matia, United States District Court, Northern District of Ohio, Eastern Division, *US of America vs. John Demjanjuk, Findings of Fact* [2002], Government Exhibit 3, Identiteitsbewijs Trawniki op naam van Iwan Demjanjuk, no. 1393.

⁹ Lemna Koziatyn, in: Vlodymyr Kubijovyc (Ed.), *Encyclopedia of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1988, vol. II, 652.

¹⁰ Lemna Vinnytsya, in: Danylo Husar Struk (Ed.), *Encyclopedia of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1993, vol. V, 608.

¹¹ Amir Weiner, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton/Oxford 2001, *passim*.

van 1930), politieke blunders (geen aanleg van voorraden), de onmogelijkheid van graanaankopen in de Verenigde Staten, de sterke bevolkingsgroei, de groei van de kwalitatief verbeterde veestapel en een overschatting door Stalin van het nivo van graanproductie in 1926. De mortaliteit als gevolg van de hongersnood steeg eerst sterk in Kiev, maar daarna ook ten Zuiden van Kiev, omdat autoriteiten uit Kiev daar graan requireerden.¹²

Een tweede ingrijpende ervaring in het leven van Iwan Demjanjuk zal de Grote Terreur van 1937-1938 zijn geweest. Toen werden er in de stad Vinnytsja, als overal elders in Oekraïne, duizenden burgers geëxecuteerd. Het waren niet zozeer deze executies als wel de met veel publiciteit omgeven opgraving van de geraamten door de Duitse autoriteiten in mei-juli 1943, die Vinnytsja bekend maakten tot ver buiten Oekraïne. In totaal werden zesenzestig massagraven geopend en aan de wereld getoond, ook aan een forensisch specialist uit Nederland. Het totaal aantal doden betrof minstens 9.270 mannen en 169 vrouwen (in een stad bevolkt met ongeveer 100.000 mensen, al bevonden zich ook mensen uit de omgeving onder de slachtoffers).

Voordat zij alle graven hadden kunnen openen, trokken de Duitse troepen zich terug.¹³

III. Sovjet-leger en Krijgsgevangenschap (1940-juli 1942)

Demjanjuk is in 1940,¹⁴ toen er nog geen sprake was van een onmiddellijke oorlogsdreiging, door de autoriteiten opgeroepen voor het Rode leger. Hij heeft als honderdduizenden andere Oekraïeners aan die oproep gevolg moeten geven.

Wanneer hij dat immers niet zou hebben gedaan, zou hij na arrestatie zeer zwaar zijn bestraft. Mogelijk met de doodstraf. Deze oproeping brak zijn jonge leven, want Demjanjuk was een lange jonge man (1.75 meter) die handig was, en die goed met motoren kon omgaan. Niemand weet wat toen zijn ambitie-nivo was, hij zelf nu vermoedelijk ook niet meer, maar als dat nivo was om een tractor te besturen, is hij daarin op jonge leeftijd volledig geslaagd. Naar eigen zeggen heeft hij indertijd de (felbegeerde) functie van “*Traktorist*” verkregen, en daarmee was hij de bestuurder van de (vermoedelijk enige) tractor van de *kolhoz*. Zodoende behoorde hij de tot de jongsten van de dorpsaanzienlijken, natuurlijk ondergeschikt aan het management van de *kolhoz*.

Demjanjuk werd krijgsgevangen genomen door Duitse troepen bij de slag om Kertsj op de Krim in mei 1942, die eindigde met een verpletterende nederlaag van het Rode Leger op 18 mei 1942 en opgesloten in een kamp voor krijgsgevangenen in Rivne, in Oekraïne, met vele tienduizenden andere lotgenoten met hem.¹⁵ Wanneer hij toen heeft gedacht, dat het Sovjet-regime tot het verleden behoorde, en wel definitief, was dit geen onbegrijpelijke gedachte. Wat moest er toen worden van de “*Traktorist*”, die met geen mogelijkheid terug kon naar zijn geboortedorp?

In het algemeen werden Sovjet-krijgsgevangenen door de Duitse troepen buitengewoon slecht behandeld. De bij uitstek deskundige Karel C. Berkhoff schreef in deze samenhang van een door racistische motieven geïnspireerde “genocide” op de krijgsgevangenen die als “Russen” werden beschouwd.¹⁶ Zij werden uitgehongerd. Het aantal

¹² Lezing Stephen Wheatcroft in het CHGS, 3 oktober 2008, met aansluitend co-referaat door Michael J. Ellman, zie *De Volkskrant*, 11 oktober 2008, bijlage *Kennis*, 7.

¹³ M. Stakhiv, lemma Vinnytsya Massacre, in: Danylo Husar Struk (Ed.), *Encyclopedia of Ukraine*, vol. V, Toronto Buffalo London 1993, 609-610.

¹⁴ Kurt Schrimm (noot 1) sprak van 1941 maar ik houd de bevinding van de rechtbank in Ohio aan.

¹⁵ Matia, *Findings of Fact*, 13.

¹⁶ Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge/London 2004, 90, 112-113.

slachtoffers van die genocidale politiek bedroeg alleen al in de winter 1941-1942 twee miljoen.¹⁷ Daarna werd de behandeling door de Duitsers beter, en nam de sterfte af.¹⁸

Er is geen reden om aan te nemen dat dit verschijnsel, massale sterfte dus, in Rivne niet het geval is geweest; één bron vermeldt kannibalisme onder de Sovjet-krijgsgevangenen in 1941 aldaar,¹⁹ dus voordat Demjanjuk daar was. Een tijdlang, in 1941, werden Oekraïense krijgsgevangenen vrijgelaten, maar tegen de tijd dat Demjanjuk werd gevangen genomen, was dit op bevel van Adolf Hitler in eigen persoon niet langer het geval.²⁰ Demjanjuk zal dit hebben gehoord, en ook zal hij, ook al was de sterfte minder massaal dan in 1941, in Rivne de nodige ellende om zich heen hebben gezien.

In het kamp in Rivne is Demjanjuk gerecrueteerd door *SS-Hauptsturmführer* (kapitein) Karl Streibel, de commandant van het Trawniki-kamp, of, wat veel waarschijnlijker is, door een van diens vertegenwoordigers.²¹ Blijkbaar liet de *Wehrmacht* de *Waffen-SS* toe in krijgsgevangenkampen als deze, waren mannen van de *SS* er dus in geslaagd de *Wehrmacht* duidelijk te maken dat zij een belangrijke reden hadden om deze kampen binnen te gaan, of, dat kan natuurlijk ook, werd hieromtrent door de *Wehrmacht* niet ingewikkeld gedaan.

Met “vele anderen”,²² die in juni en juli 1942 van Rivne naar het opleidingskamp Trawniki werden gestuurd, als onderdeel van een recruiteringsactie van 1250 man die in mei 1942 begon en in september 1942 eindigde,²³ werd ook Demjanjuk naar Trawniki gestuurd. Streibel, een middelgrote man die zo dik was dat hij moeite had met lopen,²⁴ recruteerde niet steeds dezelfde aantallen, maar deze varieerden van 50 tot 300 mannen per kamp.²⁵ Hij werkte dus met vaste selectie-criteria of al naar gelang zijn behoefte aan mannen.

Hoe deze recruiting in Rivne precies in zijn werk is gegaan, is niet duidelijk.

Christopher R. Browning schreef hierover meer in het algemeen het volgende:

“The key person (...) was Karl Streibel.²⁶ He and his men visited the POW camps and recruited Ukrainian, Latvian and Lithuanian “volunteers” (Hilfswillige, or Hiwis) who were screened on the basis of their anti-Communist (and hence almost invariably anti-Semitic sentiments), offered an escape from probable starvation, and promised that they would not be used for combat against the Soviet army.”²⁷ Browning geeft overigens niet aan wat zijn bron hiervoor is.

Of er ook met Demjanjuk in Rivne werkelijk over politiek is gepraat, in de zin van een wat langer durend gesprek oftewel een “screening”, is niet duidelijk. Het is wel mogelijk, dat iets dergelijks heeft plaats gevonden, want kandidaten voor de dienst in het Derde Rijk waren

¹⁷ Berkhoff, *Harvest*, 89.

¹⁸ Berkhoff, *Harvest*, 90. Berkhoff spreekt hier over een genocide die voortduurde tot “at least the end of 1942.” Anderzijds maakte Trawniki-bewaker I.T. Daniltsjenko in zijn verklaring uit 1985 (Archief Schelvis, NIOD) geen gewag van honger.

¹⁹ Zie www.cwporter.com/sovcan.htm; Berkhoff, *Harvest*, 103.

²⁰ Berkhoff, *Harvest*, 106.

²¹ Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Bataillon 101 and the Final Solution in Poland*, London 2001, 52.

²² Matia, *Findings of Fact*, 13.

²³ Peter Black, “Die Trawniki-Männer und die “Aktion Reinhardt””, in: Bogdan Musial (Hrsg.), <<Aktion Reinhardt>>. *Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944*, Osnabrück 2004, 317.

²⁴ *Verklaring J.H. Engelhardt*, 481, Archief Schelvis, NIOD.

²⁵ David Alan Rich, “Reinhardt’s Footsoldiers: Soviet Trophy Documents and Investigative Records as Sources”, in: John K. Roth/Elisabeth Maxwell (Eds.), *Remembering the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*, vol. 1, London/New York, 2001, 690.

²⁶ Tegen Karl Streibel is door de autoriteiten in de Bondsrepubliek een strafzaak voorbereid en gevoerd. Zie ZstL, II 208 AR 643/71. Een uittreksel van het vonnis bevindt zich in het archief van Schelvis in het NIOD.

²⁷ Browning construeert hier wat kunstmatig en misschien wel niet terecht een tegenstelling tussen “gewone” leden van de *Ordnungspolizei* en ideologisch gemotiveerde Trawniki, is mijn indruk; Browning, *Ordinary Men*, 52.

er meer dan genoeg. Er zullen heus criteria zijn aangelegd door Streibel of door diens SS-onderofficieren, die het kamp van Rivne waren binnengekomen.

Een “screening”, in de zin van het administratief lichten van de politieke doopceel met behulp van anderen, dorpsoudsten bij voorbeeld, kan onmogelijk zijn geweest. Daartoe bestond niet de minste gelegenheid. Zelfs de totstandkoming van een gesprek tussen de recruiterende officier en Demjanjuk is verre van plausibel, want de SS-onderofficier met wie hij te doen had sprak vermoedelijk geen Oekraïens en Demjanjuk sprak geen woord Duits. Waar en van wie had hij die taal moeten leren? Maar mogelijk heeft hij, Demjanjuk, desgevraagd met handen en voeten te kennen gegeven of tot uitdrukking proberen te brengen wat hij ongeveer dacht, over communisten en joden, en misschien was er iemand als tolk daarbij behulpzaam. Deze tolk zal wel een *Volksdeutscher* zijn geweest, een etnisch Duitse Oekraïener die beide talen machtig was.

Waarschijnlijker in mijn ogen is het, dat door de vertegenwoordigers van Streibel gerecrueteerd werd onder Oekraïeners, en dan in het bijzonder onder Oekraïeners die waren ingezet om Sovjet-gevangenen te bewaken, en dat hierbij door de SS-mannen op raciale criteria of op fysieke conditie werd gelet (wat materieel ongeveer hetzelfde zal hebben betekend).

Dit laatste meent ook David Rich, een van de historici van het *OSI* die in 2001 een korte wetenschappelijke bijdrage over deze Oekraïense bewakersgroep heeft geschreven, die gebaseerd is op een belangrijk deel van de vele duizenden pagina’s documenten die door de archivaris van de *KGB* ter beschikking zijn gesteld van het *Justice Department*.²⁸ “*The recruiters inspected a POW camp’s population in formation, selecting those who still appeared healthy and strong.*” Velen van hen waren beter gevoed omdat zij in ruil voor “*local physical labour details*” extra rantsoenen hadden gekregen.²⁹

Gezien de geheimhouding van de vergassing van joden in Belzec en Sobibor met medewerking van mannen uit Trawniki, die toen al maanden aan de gang was,³⁰ is het volstrekt onaannemelijk dat toendertijd, in Rivne, aan Demjanjuk met zoveel woorden is gezegd, dat hij na zijn aankomst in Trawniki tot bewaker van joodse gevangenen van het Derde Rijk zou worden opgeleid, laat staan dat later van hem actieve medewerking aan massamoord zou worden gevergd.³¹

Wel moet hij hebben begrepen dat hij formeel gezien vrijwillig in dienst van de *Waffen-SS* trad, want de recruiteringsofficier zal dat uniform hebben gedragen, en misschien ook dat hij niet opnieuw soldaat zou worden, ditmaal als tegenstander van het Rode Leger. Misschien werd hem zelfs de plaatsnaam Lublin genoemd, in ieder geval zal hij op een gegeven moment hebben begrepen dat dat de plaats was waar hij naar toe werd gebracht. Waarschijnlijk is hem in het vooruitzicht gesteld dat zijn toekomstige omstandigheden beter zouden zijn dan in Rivne, en was er niet veel voor nodig om bij hem de indruk te doen postvatten dat alles beter was dan in Rivne te blijven.

Kort en bondig gezegd: Demjanjuk nam “vrijwillig”, als *Hilfswillige (Hiwi)*, dienst bij een onderafdeling van de *SS* om te ontkomen aan een zekere hongerdood (of aan zeer zwaar werk) in Rivne.³² Toen hij als zodanig naar voren trad, had hij vier bijzondere hoedanigheden:

²⁸ Rich vermeldt inleidend dat “*The documents cited in this paper are in the public domain, either through public archival holdings or as a result of their introduction in judicial proceedings as evidence. Among the latter, the documents used in this paper represent a small fraction of the materials relating to Trawniki Training Camp held by the U.S. Department of Justice, and which corroborate the conclusion drawn in this paper.*”; Rich, *Reinhard’s Fightsoldiers*, 688.

²⁹ Rich, *Reinhard’s Fightsoldiers*, 690.

³⁰ Browning, *Ordinary Men*, 52.

³¹ Vergelijk Black, *Die Trawniki-Männer*, 316, die tot dezelfde conclusie komt.

³² Vgl. Browning, *Evidence for the Implementation*; Schelvis, *Sobibor*, 53.

hij was jong, lang en sterk, en die hoedanigheden waren zichtbaar. Hij had verstand van motoren, en dat heeft hij toen wellicht ook laten weten.

Demjanjuk heeft later verklaard dat hij in Kertsj krijgsgevangen werd en in Rivne gevangen werd gehouden, wat overeenkomt met historisch bewijsmateriaal over de recrutering van Trawniki-personeel in het midden van 1942 en over zijn aankomst in Trawniki in de tweede helft van juli 1942.³³

IV. Het SS-opleidingskamp Trawniki ([19]juli 1942-22 september 1942)

Het kamp Trawniki was primair een opleidingskamp, dertig kilometer ten Zuid-Oosten van Lublin, aan de spoorlijn van Lublin naar Chelm, waar vanaf juli 1941 in totaal ongeveer 5000 jonge Oekraïeners, Litouwers en Letten werden opgeleid tot helpers bij de implementatie van de racistische politiek van het Derde Rijk,³⁴ in het bijzonder bij de implementatie van *Aktion Reinhard*, dat wil zeggen de moord op joden in bezet Polen.³⁵ Deze massamoord stond onder supervisie van *SS- und Polizeiführer* Odilo Globocnik, de regionale vertegenwoordiger van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler in Lublin, een stad met ruim honderduizend inwoners. Toen Demjanjuk daar werd opgeleid, was hij 22 jaar oud. Daarmee behoorde hij vermoedelijk tot de jongeren.

De in dit kamp opgeleide mannen werden vaak als “Trawniki” of “Trawniki-Mannen” aangeduid,³⁶ maar ook als *Hilfwilligen (Hiwis)*,³⁷ een begrip dat een erg veel grotere groep mannen aanduidde.³⁸ Zij werden ook “Oekraïeners”, “*Askari's*”³⁹ genoemd en, in het bijzonder door Poolse joden, naar de kleur van hun uniform “zwarten” of “*karaloechies*” (kakkerlakken).⁴⁰ De Trawniki ontvingen loon, dat per week werd uitbetaald, en voeding, en dat loon was even hoog als dat van hun tegenhangers in rang in de *Waffen-SS* en hun rantsoenen waren even groot.⁴¹ Daarnaast hadden zij de mogelijkheid tot verlof.⁴² Demjanjuk heeft bij zijn proces in Ohio toegegeven dat de Iwan Demjanjuk die in Duitse dienst was “*was paid as a guard.*”⁴³

Aan de Trawniki ontging niet zo veel, daar waar het om de omvang van de Holocaust in deze regio ging. Een van de instructeurs in Trawniki, Erich Lachmann, heeft hieromtrent later het volgende verklaard: “We konden de transporten zien omdat de treinen voorbij het kamp Trawniki reden. Wij waren van alles op de hoogte.”⁴⁴

³³ Matia, *Findings of Fact*, 13-14.

³⁴ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 698, noot 8, komt uit op 4500 Trawniki in totaal, Black op 5000; Black, *Die Trawniki-Männer*, 319.

³⁵ Matia, *Findings of Fact*, 14. Zie ook de *Holocaust Encyclopedia* op de website van het U.S. Holocaust Memorial Museum, www.ushmm.org, *Holocaust Encyclopedia*, article no. 470.

³⁶ Black, *Die Trawniki-Männer*, 311. De artikelen van Rich en Black zijn zoals het heet “*state of the art*”. De vroegere literatuur (Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington, Indiana 1987; Adalbert Rückerl, *NS-Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse*, München 1977 en Helga Grabitz/Wolfgang Scheffler, *Die letzten Spuren. Ghetto Warschau, SS-Arbeitslager Trawniki, Aktion Erntefest*, Berlin 1988) is inmiddels sterk verouderd.

³⁷ Vgl. Browning, *Ordinary Men*, 52.

³⁸ Zo spreekt Michael Burleigh, schreef Black, vreemd genoeg over 230.000 man die in “Trawniki” zouden zijn opgeleid; Black, *Die Trawniki-Männer*, 311, noot 6. Hij, Burleigh, verwarde dus de Trawniki met de veel grotere groep *Hilfswilligen (Hiwi's)*; dat aantal schat Berkhoff (*Harvest*, 107) op 200.000-310.000.

³⁹ Black, *Die Trawniki-Männer*, 313. “*Askari's*” was de naam geweest van de inheemse troepen in Duits Oost-Afrika tijdens de koloniale periode; Black, *Die Trawniki-Männer*, 313-314.

⁴⁰ Schelvis, *Sobibor*, 53.

⁴¹ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 691.

⁴² Matia, *Findings of Fact*, 16.

⁴³ Matia, *Findings of Fact*, 16.

⁴⁴ Schelvis, *Sobibor*, 54.

Na binnenkomst van de nieuwe recruten volgden Streibel's ondergeschikten een standaardprocedure. Er werden formulieren ingevuld, en er werd aan de recruten medegedeeld dat zij nu "Duitse soldaten van de SS waren". Er werd een *Personalbogen* ingevuld met biografische gegevens, foto's en vingerafdrukken werden gemaakt en de recruit moest een *Dienstverpflichtung* ondertekenen.⁴⁵ Verder bevatte de *Personalbogen* de door de recruit onder ede af te leggen verklaring dat hij geen joodse voorouders had, noch lid van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie noch van de *Komsomol*-jeugd was geweest. Zij verzekerden voor "*Kriegsdauer*" te dienen en zich te onderwerpen aan de dienstvoorschriften.⁴⁶

Demjanjuk kwam op of omstreeks 19 juli 1942 in het opleidingskamp Trawniki aan,⁴⁷ en kreeg daar rond die tijd een speciaal Trawniki-identiteitsbewijs dat op zijn naam was gesteld, en waarop een persoonsgebonden nummer stond vermeld. In zijn geval was dit nummer, zijn *Erkennungsmarke*, 1393.⁴⁸ Dit bewijs van identiteit is afkomstig uit een archief in Vinnytsja.⁴⁹ Er waren toen – mogelijk – nog enkele honderden andere mannen in het kamp van de 800 die daar begin 1942 waren geweest en daarnaast een instroom van nieuwe recruten.⁵⁰ Black schreef dat er in de zomer van 1942 in Trawniki twee bataljons met elke vier *Kompanien* gelegerd waren, met in totaal 1000 man (en dus ca. 125 man per *Kompanie*). 1500 anderen waren toen buiten het kamp gestationeerd.⁵¹

Op dit moment, op of omstreeks 19 juli 1942, trad hij, zuiver formeel gesproken, in dienst van de *Wachmannschaften* van de *SS- und Polizeiführer* Odilo Globocnik in het district Lublin, onderafdeling Trawniki.⁵² Demjanjuk was dus geen lid van de SS, maar wel werkzaam voor de SS, hij was "soldaat van de SS".

De training had als doel de militaire discipline van de SS bij te brengen; de mannen werden ingedeeld in "*platoons of 35-40 men*" en "*companies*" van 120 mannen. Een daar getrainde bewaker, J.H. Engelhardt, verklaarde later dat men daar leerde schieten met geweer, machinegeweer, en machinepistool en in het werpen van granaten en "*all dies in deutscher Sprache*."⁵³ Deze training werd geleid door Rijksduitsers uit de SS en de politie, maar de "*squads*", de *Gruppen*, werden geleid door Volksduitsers die in het Duits orders konden ontvangen en die in het Oekraïens konden doorgeven. Bij beëindiging van hun opleiding werden deze Volksduitsers (nogal eens) bevorderd tot *Oberwachmann*.⁵⁴ Want commandant Streibel had bewust promotie-mogelijkheden geschapen in een door hem zelf bedacht rangensysteem, ontleend aan de onderofficiersrangen in de *Ordnungspolizei*. De "*Eingangsrang*" was die van *Wachmann*, de hoogste rang *Oberzugwachmann*.⁵⁵

Het nummer 1393 bleef gedurende de volgende jaren aan zijn personalia gekoppeld, zoals dat ook bij de andere in Trawniki opgeleide mannen het geval was. Er zijn geen Trawniki-documenten voorhanden (en ook maar weinig andere, latere documenten over hem) waarop de naam Demjanjuk zonder het bijbehorende nummer 1393 voorkomt, of andersom, een document waarop wel dit nummer voorkomt maar niet zijn achternaam of een naam die daar erg veel op lijkt. Demjanjuk was in Trawniki en ook daarna, dus een mens, met

⁴⁵ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 690-691.

⁴⁶ Black, *Die Trawniki-Männer*, 321.

⁴⁷ Zie ook www.deathcamps.org

⁴⁸ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 690, 698, noot 8. Het identiteitsbewijs is te zien op: www.vho.org/D/dfd/4.html

⁴⁹ Matia, *Findings of Fact*, 7.

⁵⁰ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 691.

⁵¹ Black, *Die Trawniki-Männer*, 319.

⁵² Black, *Die Trawniki-Männer*, 313.

⁵³ *Verklaring Engelhardt*, 469, Archief Schelvis, NIOD.

⁵⁴ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 691.

⁵⁵ Black, *Die Trawniki-Männer*, 320.

persoonsgegevens en uiterlijke kenmerken, maar hij was ook een nummer en zonder dat nummer was hij administratief gezien incompleet.

Deze procedure typeerde zijn status in het kamp Trawniki, en de manier waarop zijn heersers ook nadien met hem om gingen. Demjanjuk was als *Hiwi* een ondergeschikte collaborateur. Als een Trawniki een dienstopdracht uitvoerde, deed hij dat in groepsverband onder bevel van een lagere SS-officier.⁵⁶ Hij mocht niet gaan en staan waar hij wilde. Een Duitser die hem aantrof zonder dienstopdracht moest er voor zorgen dragen dat hij naar Lublin, naar het kantoor van Globocnik, werd teruggebracht.⁵⁷ Hij was, bij vertrek uit dat opleidingskamp, *Wachmann*.⁵⁸ Een lagere rang bestond er niet.

Op dat identiteitsbewijs stond dat hij, een krijgsgevangene van het Sovjet-leger, geboren was op 3 april 1920, in “Duboimachariwzi”.⁵⁹ Een plaats met deze naam heeft nooit bestaan. Dit was blijkbaar de manier waarop degene die hem registreerde, vermoedelijk de SS-onderofficier Teufel, de naam van zijn geboorteplaats Dubovi Macharintsi spelde. Verschrijvingen als deze komen in persoonsregistraties die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden opgesteld trouwens vrij vaak voor, in het bijzonder wanneer degene die de personalia noteerde de taal van degene die voor hem stond niet beheerste,⁶⁰ en dus min of meer fonetisch noteerde wat hij dacht gehoord te hebben. Pas na de oorlog bleek dat er, om maar één enkel ander voorbeeld te noemen, honderden verschillende manieren bestonden om de naam Abramowitz te spellen.⁶¹

Het Trawniki-identiteitsbewijs van Iwan Demjanjuk vermeldde verder dat hij de Oekraïense nationaliteit had, dat hij 1 meter 75 centimeter mat, en grijze ogen en donkerblond haar had. Het vermeldde ook dat hij een zichtbaar litteken op zijn rug had.⁶² Demjanjuk ondertekende het identiteitsbewijs in Cyrillisch schrift. Demjanjuk heeft later toegegeven dat hij zijn naam ongeveer op deze manier schreef.⁶³

Het identiteitsbewijs vermeldde tenslotte ten onrechte dat “Duboimachariwzi” bestuurlijk viel onder “Saporosche” (Oekraïens: Zaporizhza, Russisch: Zaporozje), terwijl het in werkelijk onderdeel uitmaakte van de *oblast* Vinnytsja (Vinnitsa). Dit was een vergissing;⁶⁴ wie die gemaakt heeft, is niet duidelijk. Het zal eerder Demjanjuk zelf zijn geweest dan de registrerende Duitser, die met de precieze indeling in *oblasts* niet bekend zal zijn geweest, laat staan dat hij daarmee een fout kon maken.

De Rechtbank in Ohio heeft in haar vonnis uit 2002 geprobeerd te dateren wanneer precies Demjanjuk dit identiteitsbewijs heeft ondertekend en in ontvangst genomen. Dit kon alleen indirect worden gereconstrueerd, omdat het ook ondertekend is door “*SS Corporal Teufel*”, een van de ondergeschikten van kampcommandant Streibel, die ook tenminste negen andere identiteitsbewijzen van dit type van zijn handtekening heeft voorzien. Teufel kreeg de rang van “*SS Sergeant*” op 19 juli 1942, en daaruit leidde rechtbank af dat Demjanjuk niet veel later dan op 19 juli 1942 dit identiteitsbewijs in ontvangst heeft genomen.⁶⁵

Alhoewel Demjanjuk dit identiteitsbewijs voor die tijd herhaaldelijk is getoond, herkende hij pas in 1999 in de foto op dit bewijs zijn in 1970 overleden neef Ivan.⁶⁶ Toen sprak Demjanjuk tegen dat dit bewijs aan hem was verstrekt, en opperde hij dat dit niet aan

⁵⁶ Voor een voorbeeld, zie Browning, *Ordinary Men*, 80.

⁵⁷ Zie de opdruk op het identiteitsbewijs.

⁵⁸ Matia, *Findings of Fact*, 15.

⁵⁹ Matia, *Findings of Fact*, 1.

⁶⁰ *International Tracing Service (ITS)*, Vergaderstukken over de openstelling van de ITS, 2003-2004.

⁶¹ Mededeling van Directeur Dr Charles Biedermann van de ITS aan de auteur, 2004.

⁶² Matia, *Findings of Fact*, 2, 4.

⁶³ Matia, *Findings of Fact*, 3-4.

⁶⁴ Matia, *Findings of Fact*, 4.

⁶⁵ Matia, *Findings of Fact*, 12-13.

⁶⁶ Matia, *Findings of Fact*, 6.

hem maar aan zijn neef Ivan was uitgereikt. Zijn neef Ivan zou dus zijn identiteit hebben ontvreemd.

Zijn neef Ivan, die geen uiterlijke gelijkenis vertoonde met de beschuldigde Iwan [maar kennelijk wel was geboren in dezelfde plaats en even lang was-JHtC], was echter niet geboren op 3 april 1920, maar op 22 februari 1921 (Oude Stijl: 9 februari 1921). De vader van neef Ivan heette Andrij (en niet Mykola/Nikolaj). Zijn neef Ivan had geen donkerblond maar donker, zwart haar. Iwan Demjanjuk kon niet aannemelijk maken dat ook zijn neef Ivan een litteken op zijn rug had. Zijn neef Ivan heeft voor zover bekend niet in het Sovjet-leger dienst gedaan.⁶⁷

Een nicht, Marija Demjanjuk, heeft in 2001 echter verklaard dat Ivan Andrijoevitsj Demjanjuk rond 1940 voor het Sovjet-leger was opgeroepen.⁶⁸ Alhoewel hij ook had verklaard dat hij zijn neef persoonlijk kende, zei de beschuldigde Iwan in juli 2000 dat hij nog nooit een foto van zijn neef Ivan had gezien.⁶⁹ Daarmee trok hij zijn bewering van een persoonsverwisseling of van een door neef Ivan van hem gestolen identiteit materieel in.

Om al deze redenen concludeerde de rechtbank van Noord Ohio in 2002 dat het Trawniki-identiteitsbewijs no 1393 op Iwan Demjanjuk betrekking heeft, en niet op diens neef.⁷⁰ De rechtbank concludeerde daarnaast, dat dit document anders dan Iwan's advocaten hadden gezegd, geen vervalsing was maar voor zover bewijsbaar authentiek.⁷¹

De training in Trawniki, die ook Demjanjuk zal hebben ondergaan, bestond gewoonlijk uit exercities, opleiding tot bewaker, maar had deels het karakter van praktijkonderwijs, daar waar het ging om het oppakken en het bewaken van joden. Ook toen Demjanjuk daar was, bevond zich pal naast het Trawniki kamp een gevangenkamp voor joden, die door Trawniki-bewakers in opleiding werden bewaakt.⁷²

Over de transporten naar dat andere kamp in Trawniki is niet veel bekend. Eind 1941 of begin 1942 waren joden uit Lublin hierheen gebracht, door de Trawniki. Een voormalige bewaker, Engelhardt, heeft later verklaard dat joden uit hun kamp naar het opleidingskamp werden gebracht en daar door de recruten bij wijze van oefening werden doodgeschoten. De levensomstandigheden waren er miserabel.⁷³

Later verbeterde dit, want vanaf februari 1943 zijn duizenden joden die in het ghetto van Warschau voor het textielbedrijf Schulz werkten naar Trawniki overgebracht. Eind april 1943 waren dit er 5.600. Zij werden er behoorlijk goed behandeld, omdat hun werk daar geld opleverde.⁷⁴ Een joodse stenotypiste die voor de firma Schulz in Trawniki werkte, Helene Chilf, heeft in haar dagboek, dat ze in bewaring gaf aan een bedrijfsleider, verhaald dat nog medio september 1943 twee transporten met joden uit het getto van Minsk in Trawniki aankwamen.⁷⁵ Deze late transporten (die begin november 1943 tot de laatste man of vrouw werden vermoord)⁷⁶ zullen niet door Demjanjuk zijn bewaakt, want hij verbleef toen elders. Mogelijkerwijze heeft hij ze wel gezien, toen hij eind september 1943 korte tijd in Trawniki verbleef, zoals het vaker voorkwam dat Trawniki tussen detacheringen door in Trawniki waren.⁷⁷

⁶⁷ Matia, *Findings of Fact*, 6.

⁶⁸ Matia, *Findings of Fact*, 6.

⁶⁹ Matia, *Findings of Fact*, 6-7.

⁷⁰ Matia, *Findings of Fact*, 5.

⁷¹ Matia, *Findings of Fact*, 7-11.

⁷² Matia, *Findings of Fact*, 16.

⁷³ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 691.

⁷⁴ Schelvis, *Sobibor*, 134-135, 141.

⁷⁵ Schelvis, *Sobibor*, 141, 259.

⁷⁶ Angelika Benz, "Trawniki", in: Wolfgang Benz und Barbara Distel (Hrsg.), *Der Ort des Schreckens. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 7, München 2007, 99-100.

⁷⁷ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 692.

De omstandigheden in dat deel van Trawniki waar de SS-ers waren gehuisvest, waren goed, om drie redenen. Ten eerste ressorteerde Trawniki direct onder Globocnik, een van de favorieten van Himmler die door deze met de ietwat speelse koosnaam “Globus” werd aangeduid.⁷⁸ De Trawniki-mannen aten dus mee uit de ruif van de *Waffen-SS*, een op zichzelf staand imperium van Himmler, dat ook los stond van andere Duitse autoriteiten in de bezette gebieden.⁷⁹ Aangezien kost en inwoning en kleding en medische verzorging gratis waren, konden de Trawniki hun soldij van 50 *Pfennig* per dag (voor een *Wachmann*) uitgeven aan alcohol, bioscoopbezoek, snacks en sigaretten. Verder ontving hun gezin thuis een tegemoetkoming, die bij desertie stop werd gezet.⁸⁰

Ten tweede werd (en dit kan vaker zijn voorgekomen) met een transport van 949 Joden uit Wenen naar Sobibor, dat op 14 juni 1942 uit Wenen was vertrokken, eerst halt gehouden in Lublin, waar 51 joden voor werk werden geselecteerd, maar daarna in Trawniki. Daar werden de drie wagons met de bagage en voedsel van alle gedeporteerden afgekoppeld en overgedragen aan *SS-Scharführer* Mayerhofer.⁸¹ Trawniki was dus behalve een opleidingskamp ook een bewaarplaats van bagage en voedsel (dat volgens de regels toebehoorde aan de *SS* van Globocnik c.q. het Duitse Rijk).

Het was ook een reservoir van mankracht voor concentratie- en vernietigingskampen en afzonderlijke slachtpartijen in kleinere plaatsen, die geen spoorwegverbinding kenden. Een zodanige slachtpartij vond op 17 augustus 1942 plaats, in Lomazy, waar de *Ordnungspolizei* de bulk van de mankracht leverde, maar de *Hiwis* uit Trawniki het eigenlijke schieten voor hun rekening namen om, zoals Christopher Browning schreef, de psychologische last van het uit Hamburg afkomstige bataljon *Ordnungspolizei* 101 van gewone Duitse mannen van middelbare leeftijd te verlichten.⁸²

Browning beschreef deze slachtpartij begin jaren negentig, op grond van door hem geraadpleegde verhoren van leden van de *Ordnungspolizei* uit 1962-1972,⁸³ leden van de *Ordnungspolizei* die er alle belang bij hadden de schuld voor het moorden richting Trawniki te schuiven. Hij deed dit nogal expliciet, en daarom geef ik zijn beschrijving verzakelijkjt weer.

In Lomazy was de helft van de bevolking joods, en bestond er geen ghetto, maar wel een joodse wijk waarin 1700 joden woonden. De *Ordnungspolizei* verzamelde deze joden, en lieten hen daarna wachten. Na aankomst van 50 man uit Trawniki dronken deze eerst hun meegebrachte wodka. Bij het eigenlijke doden, staande in het massagraf, hadden zij een fles in de ene hand en hun vuurwapen in de andere. De *Hiwis* stonden tot over hun knieën in een poel van grondwater en bloed. De een na de ander viel stomdronken omver. Nadat de *SS*-bevelvoerder van de *Hiwis* luitenant Gnade van de *Ordnungspolizei* verwijten had gemaakt (“Jullie schijtpolitie schiet niet eens”, of woorden van die strekking), werd het doden overgenomen door de *Ordnungspolizei*.

Twee uur later werden de *Hiwis* uit hun roes wakker, en brachten deze de slachting van de joden van Lomazy tot een einde. Bij hun vertrek uit Lomazy bewoog de bovenlaag van het massagraf, omdat was verzuimd slachtoffers het genadeschot te geven. Hun bezittingen, met inbegrip van hun waardevolle voorwerpen, werden wel verzameld.⁸⁴

Het zou naïef zijn om te veronderstellen dat daarvan, van die bezittingen dus, niets terecht kwam in Trawniki, alhoewel dit zoals gezegd officieel verboden was. De

⁷⁸ Over de rol van Globocnik in het bredere kader, zie: Richard Breitman, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*, London 1991, 199-202.

⁷⁹ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York/London 1985, vol. I, 200-201.

⁸⁰ Black, *Die Trawniki-Männer*, 322.

⁸¹ Browning, *Ordinary Men*, 28.

⁸² Browning, *Ordinary Men*, 79.

⁸³ Browning, *Ordinary Men*, XV.

⁸⁴ Voor een gedetailleerde beschrijving van deze slachtpartij, zie Browning, *Ordinary Men*, 78-87.

medewerking van Trawniki aan slachtpartijen kwam frequent voor, en omdat zij na afloop daarvan altijd terug werden gevoerd naar hun kamp,⁸⁵ ligt de veronderstelling voor de hand dat waardevolle voorwerpen binnen dit kamp niet veel meer waard waren, en wodka en sigaretten des te meer.

Er zal dus zijn gehandeld in Trawniki, aan de poort, juist omdat de daar gestationeerde mannen slechts een beperkte bewegingsvrijheid hadden. En misschien – de onderstaande gegevens uit Lublin-Majdanek wijzen ook in die richting - waren voedsel en kleding als die van het transport van joden uit Wenen voor de Trawniki wel meer waard dan de waardevolle voorwerpen van de joden als die uit Lomazy.

De mannen uit Trawniki werden (maar dit lijkt meer incidenteel te zijn gebeurd) tenslotte ook ingezet om joden op te pakken en naar Sobibor te brengen. Dit gebeurde bij voorbeeld op 24 oktober 1942 in Wlodawa, ongeveer 9 kilometer van Trawniki verwijderd, bij een “*Grossaktion*”.⁸⁶ Maar Demjanjuk werkte daar toen niet meer.

V. *Het landgoed Okszów (22 september 1942-18 januari 1943)*

Het identiteitsbewijs op naam van Iwan Demjanjuk vermeldt dat hij op of rond 22 september 1942 als lid van de Wachmannschaften van Globocnik vanuit Trawniki werd gedetacheerd naar een landgoed Okszów in de buurt van Chelm.⁸⁷ Op dit terrein bevond zich ook een distilleerderij van alcohol.⁸⁸ Vermoedelijk werkten op dat landgoed joodse gevangenen, vrouwen, die mede door Demjanjuk werden bewaakt, maar het is ook denkbaar dat Demjanjuk daar ander werk heeft verricht, voor zover dat werk geen kennis van de Duitse taal veronderstelde, want die taal was Demjanjuk voor zover bekend niet machtig.

VI. *Lublin-Majdanek (18 januari 1943-eind maart 1943)*

Een disciplinair rapport dat is opgesteld op 20 januari 1943 vermeldt dat twee dagen eerder vier in Trawniki opgeleide mannen in Lublin-Majdanek, dat vijf kilometer van de stad Lublin af lag, waren bestraft vanwege een inbreuk op de regels van de quarantaine wegens een typhusepidemie in dat kamp. Zij waren blijkbaar zonder toestemming naar buiten gegaan om inkopen te doen, in Lublin wellicht. Een notitie van een dag later vermeldt dat deze vier mannen zijn bestraft.

Een van deze vier mannen was “Deminjuk”, *Wachmann*, met nummer 1393. Dit rapport is afkomstig uit een archief in Vilnius, Litouwen.⁸⁹ Er waren toen, schreef Black, twee *Kompanien* Trawniki (dus ca. 240 man) toegevoegd aan de *SS-Totenkopfsturmbann* van Lublin-Majdanek.⁹⁰ Eén van de drie andere toen bestrafte mannen, Zaki Tuktarov (nummer 1730), heeft na de oorlog toegegeven dat hij in Majdanek als bewaker dienst heeft gedaan.⁹¹ Het disciplinaire rapport was ondertekend door een “*SS Sergeant*” Hermann Erlinger, die naar uit andere documenten blijkt met een detachement in Trawniki getrainde mannen in Majdanek was geplaatst.⁹² Een erg veelbelovend begin van Demjanjuk’s carrière in Lublin-Majdanek was dit natuurlijk niet.

⁸⁵ Browning, *Ordinary Men*, 28, 52, 77, 79-80, 87, 104, 134-135, 137, 139.

⁸⁶ Schelvis, *Sobibor*, 265.

⁸⁷ Matia, *Findings of Fact*, 16-17.

⁸⁸ Rich, *Reinhard’s Fightsoldiers*, 698, noot 13.

⁸⁹ Matia, *Findings of Fact*, 17-19.

⁹⁰ Black, *Die Trawniki-Männer*, 327, noot 61.

⁹¹ Matia, *Findings of Fact*, 22; Black, *Die Trawniki-Männer*, 316, noot 23, vermeldt “Saki Idrissowitsch Tuktarow”.

⁹² Matia, *Findings of Fact*, 22-23.

Maar vergelijkbare problemen kwamen vaker voor, en stonden de voortzetting van de inzet van Trawniki-Mannen niet in de weg, schreef Peter Black. Dezelfde Erlinger, die het disciplinaire rapport ondertekende en twee *Kompanien* Trawniki commandeerde die in het *Kriegsgefangenlager* van de *Waffen-SS* in Lublin (tot februari 1943 de officiële naam van Lublin-Majdanek) waren gestationeerd, beklagde zich eind januari 1943 over deze mannen, nadat zes van hen die een typhusquarantaine hadden doorbroken om naar zij zeiden “uien” te gaan kopen en hij hen met “25 *Peitschenhieben*” had bestraft: “*Wenn es ans Räubern und Totschlagen ginge, ständen sie an erster Stelle. Eine Zuverlässigkeit für anderen Dienst könne man nicht voraussetzen.*”⁹³ Zij waren dus vooral goed in roven en doodslaan, van geschiktheid voor andere diensten moest men maar niet uitgaan.

Toen Demjanjuk in de winter in Majdanek aankwam, was dit kamp, schreef de expert bij uitstek, Tomasz Kranz, vrijwel afgebouwd, want juist in het tweede en derde kwartaal van 1942 was in Lublin-Majdanek intensief gewerkt aan een kamp met een oppervlakte van 270 hectare.⁹⁴ Er waren in de loop van 1942 24.733 joden omgebracht.⁹⁵ In het mannenkamp verbleven toen (stand: 31 december 1942), ca. 5.751 mannen van wie 4.683 joden, en veel kleinere groepen Polen, Russische krijgsgevangenen en Rijksduitsers.⁹⁶ In het vrouwenkamp bevonden zich toen 2.803 mensen, van wie 2.659 joodse vrouwen, 131 Poolse vrouwen en 13 Rijksduitse vrouwen.⁹⁷

Majdanek was een primitief kamp, in vergelijking met Dachau bij voorbeeld,⁹⁸ maar in elke barak van 30 meter bij 10 meter stonden wel twee kachels.⁹⁹ Er was vooral tekort aan water,¹⁰⁰ en aan voedsel voor de gevangenen.¹⁰¹ In 1942 werd de sterfte vooral veroorzaakt door honger, vlektyphus, phlegmonen en schurft, waaruit onder de daar heersende omstandigheden zweren en infecties konden ontstaan.¹⁰² Mishandelingen waren er aan de orde van de dag, en ook diefstal, maar dan van gevangenen onder elkaar.¹⁰³

Tijdens Demjanjuk's verblijf groeide het aantal gevangenen tot ongeveer 7.375 mannen (stand: 3 april 1943), van wie 2.600 joden en 3.952 vrouwen, van wie 1.539 joden.¹⁰⁴ Tijdens zijn werk daar veranderde Lublin-Majdanek dus van karakter, volledig buiten zijn toedoen. Van een kamp dat overwegend door joden werd bevolkt, werd het een kamp dat in toenemende mate door niet-joodse Polen werd bevolkt.¹⁰⁵

In Lublin-Majdanek werd handel gedreven, waarbij kleding, horloges, sieraden en dekens uit het kamp werden verhandeld tegen sigaretten en levensmiddelen uit de stad Lublin. Een gouden ring was ongeveer 1-2 broden of een stuk margarine waard.¹⁰⁶ Daardoor waren de mogelijkheden voor de Trawniki om zich te verrijken zeer groot. Deze bestonden daar zelfs voor de leden van de kampstaf, de *Funktionshäftlinge*, die in de stad “gevogelte, vis, wodka en gebak” konden bestellen.¹⁰⁷

⁹³ Black, *Die Trawniki-Männer*, 327, 342-343.

⁹⁴ Tomasz Kranz, “Lublin-Majdanek – Stammlager”, in: Wolfgang Benz und Barbara Distel (Hrsg.), *Der Ort des Schreckens. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 7, München 2008, 36.

⁹⁵ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 72.

⁹⁶ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 47.

⁹⁷ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 48.

⁹⁸ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 56.

⁹⁹ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 56.

¹⁰⁰ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 57.

¹⁰¹ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 58.

¹⁰² Kranz, *Lublin-Majdanek*, 58.

¹⁰³ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 60-61.

¹⁰⁴ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 48-49.

¹⁰⁵ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 47-48.

¹⁰⁶ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 65.

¹⁰⁷ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 65.

Executies vonden in Majdanek voortdurend plaats, maar slecht sporadisch in de fase dat de gaskamers in gebruik waren (september 1942-september 1943).¹⁰⁸ Dat neemt niet weg, dat het goed mogelijk is dat Demjanjuk heeft gehoord over vroegere executies van Sowjet-krijgsgevangenen in Lublin-Majdanek, voor zijn tijd daar dus.¹⁰⁹ De bijzonderheid van de vergassing in dit kamp was dat zowel koolmonoxide als blauwzuurgas werd gebruikt. De toepassing van koolmonoxide illustreert de relatie tussen dit kamp en de andere kampen van *Aktion Reinhard*, en het gebruik van *Zyklon B* duidt op een relatie met de moordmethode van Auschwitz-Birkenau.¹¹⁰ Vanaf april 1943 tot augustus van dat jaar werden alle binnenkomende joodse transporten aan een selectie onderworpen, met de gaskamers als bestemming voor de kinderen, ouderen, zieken en verzwakten,¹¹¹ en vonden ook incidenteel medische experimenten op Poolse vrouwen plaats,¹¹² maar Demjanjuk werkte daar toen niet meer.

Hij heeft wel meegemaakt, gezien of tenminste opgemerkt of een enkele keer gehoord dat ongeveer twee keer per maand geselecteerde zieke gevangenen, niet alleen joden maar ook Polen, onder anderen uit de Pawiak-gevangenis in Warschau, door middel van gas werden omgebracht.¹¹³

In de tweede helft van maart 1943 werden alle in Lublin-Majdanek gestationeerde Trawniki-mannen daar weer weggehaald.¹¹⁴ Demjanjuk, die medio januari 1943 naar Majdanek werd gestuurd, is niet later dan 26 maart 1943 teruggekeerd naar Trawniki. Op 26 maart werden hij en 79 andere mannen uit Trawniki naar Sobibor gedetacheerd.¹¹⁵ Vermoedelijk is hij met anderen uit Majdanek gehaald opdat hij vanuit Trawniki met tientallen anderen naar Sobibor kon worden gestuurd, want een detachingsperiode van minder dan drie maanden was minder lang dan in de Trawniki-eenheid vaak gewoon was.¹¹⁶

VII. Sobibor (26 maart- 1 oktober 1943)

Op de lijst van de 80 mannen, allen Wachmänner, die op of omstreeks 26 maart 1943 naar het *SS-Sonderkommando Sobibor* werden gebracht om de daar aanwezige Trawniki-bewakers af te lossen, die afkomstig is uit het archief van de voormalige *KGB*,¹¹⁷ staat ook *Wachmann* “Demianiuk, Iwan, geboren am 3.4.1920 in Dubai-Makarinzi” en ook het nummer 1393. Zij werden daar tewerkgesteld onder toezicht van de daar al aanwezige *Gruppenwachmänner* en *Oberwachmänner*, want oorspronkelijk zouden deze met dit detachement mee vertrekken maar later werd daarvan afgezien.¹¹⁸

Het was dus vooral het lagere Trawniki-personeel, dat rouleerde van het ene kamp naar het andere. Zo was kort na het begin van het eigenlijke functioneren van Sobibor in mei 1942 een detachement daar weggehaald, omdat de mannen in het naburige dorp naar drank en

¹⁰⁸ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 51.

¹⁰⁹ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 51.

¹¹⁰ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 53-54.

¹¹¹ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 54.

¹¹² Kranz, *Lublin-Majdanek*, 59.

¹¹³ Kranz, *Lublin-Majdanek*, 55.

¹¹⁴ Black, *Die Trawniki-Männer*, 327, noot 61.

¹¹⁵ Matia, *Findings of Fact*, 24.

¹¹⁶ Hoe dit precies in zijn werk ging, is niet duidelijk. Browning schreef over ca. 120 Trawniki per kamp (Belzec, Sobibor, Treblinka) als bemanning; Browning, *Evidence for the Implementation*.

¹¹⁷ Matia, *Findings of Fact*, 25; Black, *Die Trawniki-Männer*, 324, voetnoot 50.

¹¹⁸ Matia, *Findings of Fact*, 26.

vrouwen op zoek waren gegaan, verklaarde bewaker Engelhardt later.¹¹⁹ Op 27 maart 1943 werd ook een “*Ersatzkompanie*” naar Belzec gestuurd, omdat twaalf mannen uit de eerste *Kompanie* op 3 maart 1943 waren gedeserteerd, schreef Peter Black. Deze tweede *Kompanie* in Belzec muite op 10 april 1943.¹²⁰ Op dat moment werden in Belzec niet langer joden vermoord, maar daar door werkjoden onder toezicht van Trawniki lijken opgegraven en verbrand. Black schreef verder: “*Tatsächlich hatten die SS- und Polizeidienststellen im ersten Halbjahr 1943 mit mehreren Fällen von Massendesertion und Meuterei von Trawniki-Männern zu tun.*”¹²¹ Maar in Sobibor vonden die niet plaats en Demjanjuk was daar dus ook niet bij betrokken.

Aangezien hun eigen chefs niet meegingen, werden de Trawniki na aankomst in een voor hen nieuw kamp in de daar bestaande hiërarchie ingepast. Binnen het detachement van 80 Wachmänner bestonden geen rangverschillen, maar toch zal er wel een onderlinge pikorde hebben bestaan. Wanneer die bepaald werd door leeftijd, en niet door fysieke kracht, stond Demjanjuk (die inmiddels bijna 23 jaar oud geworden was) met vele anderen aan de onderkant van de hiërarchie, maar niet helemaal onderaan.

Er is reden om aan te nemen dat Demjanjuk met één andere bewaker in het bijzonder optrok. In januari 1985 heeft een andere op die dag naar Sobibor gestuurde Trawniki-man, Ignat Daniltsjenko (geb. 26 april 1923 te Gretschina), die evenals Demjanjuk in Rivne werd gerecruteerd,¹²² te Lisakovsk toegegeven dat hij in Sobibor dienst had gedaan, zich onder verhoor Demjanjuk herinnerd, en hem van een foto herkend.¹²³ Hoe die herkenning precies is verlopen, is onduidelijk.¹²⁴ Deze getuigenverklaring van Daniltsjenko is belangrijk, omdat zij duidelijk maakt dat de detacheringsbevelen niet alleen op papier bestonden maar ook werkelijk werden uitgevoerd.

In Sobibor waren de eerste vergassingens in begin mei 1942 uitgevoerd. Over deze beginperiode schreef Rich in 2001 het volgende: “*Sobibor had begun operation in the spring of 1942 with its first Trawniki detachment of twelve to fifteen men under a Volga German Trawniki NCO. They initially guarded the construction detail (...)*” Tijdens de testfase, ook van de gaskamers, waren in twintig dagen duizenden joden vermoord, verklaarde Engelhardt later. Engelhardt was zelf de Volksduitse commandant van deze operatie.¹²⁵ Daarna was dit kamp gedurende zes weken in gebruik geweest, en waren er joden uit de regio Lublin vermoord.¹²⁶ Toen zal een tweede detachement bewakers daar zijn gearriveerd.

Vervolgens, en dat moet een lelijke streep door de rekening zijn geweest, was de spoorlijn van Lublin naar Chelm in het ongereede geraakt, wat betekende dat Sobibor niet te gebruiken was tijdens het hoogtepunt van het vermoorden van de joden uit Galicië, van juli tot oktober 1942.¹²⁷ Eind 1942 waren er in Sobibor volgens zeer betrouwbare cijfers, opgesteld door *SS-Sturmbannführer* Hermann Höfle, 101.370 joden vermoord, schreef de deskundige bij uitstek, Jules Schelvis, eredoctor van de Universiteit in Amsterdam in 2008.¹²⁸

Als vernietigingskamp was Sobibor dus veel belangrijker gebleken dan Lublin-Majdanek (24.733 slachtoffers in 1942), maar weer minder belangrijk dan Treblinka (713.555 slachtoffers in 1942) en Belzec (434.508).¹²⁹ Waarom er eind maart 1943 80 Trawniki naar

¹¹⁹ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 692, 699, noot 21,

¹²⁰ Black, *Die Trawniki-Männer*, 343.

¹²¹ Black, *Die Trawniki-Männer*, 343.

¹²² Schelvis, *Sobibor*, 53, 320, noot 32.

¹²³ Matia, *Findings of Fact*, 41.

¹²⁴ Serenyi, *John Demjanjuk*, 312.

¹²⁵ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 699, noot 29, 700, noot 35.

¹²⁶ Browning, *Ordinary Men*, 52-53.

¹²⁷ Browning, *Evidence for the Implementation*, part V.

¹²⁸ Schelvis, *Sobibor*, 266.

¹²⁹ Schelvis, *Sobibor*, 266.

Sobibor werden gedetacheerd, is niet duidelijk. Het zal onderdeel van het normale rouleren van deze mannen zijn geweest, want over strubbelingen als desertie of muiterij in Sobibor is niets bekend.

Mogelijk was in Trawniki bekend dat de transporten uit de bezette Nederlandse gebieden voorlopig zouden worden voortgezet, maar vermoedelijk was dat niet het geval want de kampcommandant van Westerbork telexte pas na vertrek van een transport aan Globocnik in Lublin dat er een transport aankwam,¹³⁰ en vanuit Lublin werd er vervolgens vermoedelijk direkt naar Sobibor getelefoneerd. Trawniki was, anders gezegd, geen centrum van coördinatie maar een reservoir van arbeidskracht.

Wanneer Demjanjuk en de 79 andere Trawniki precies in Sobibor aankwamen, is niet duidelijk, maar veel later dan 27 maart zal dat niet zijn geweest. Het is mogelijk dat zij daar werden ingezet, toen het laatste van vier transporten Joden uit Frankrijk, dat op 25 maart daarvandaan vertrokken was, in Sobibor aankwam. Het telde 1008 gedeporteerden, van wie er twee overleefden. Eén van hen was Josief Duniec. Over zijn aankomst in Sobibor verklaarde hij later: “Direct bij aankomst werden we door Oekraïeners op de *Rampe* [op het perron-JHtC] bij elkaar gedreven en zwaar mishandeld. Bij het uitladen vielen vele slachtoffers.”¹³¹ Ook waren er vanaf 5 maart 1943 drie transporten uit Nederland, één per week, met 4.424 gedeporteerden binnengekomen.¹³² Mogelijk waren Demjanjuk en zijn collega-Trawniki nog (net) niet in Sobibor, toen daar op 26 maart het vierde transport uit Nederland binnenkwam, maar Demjanjuk en de zijnen zullen zich daar toch hebben geïnstalleerd toen op 3 april 1943 het vijfde transport uit Nederland arriveerde.

Met inbegrip van dit transport kwamen tot en met de derde week van juli 1943 29.889 joden uit de bezette Nederlandse gebieden in Sobibor aan.¹³³ In totaal overleefden van de 34.313 joden die uit Westerbork naar Sobibor werden gedeporteerd 18 joden de oorlog. Dertien van hen maakten deel uit van het transport van 10 maart 1943. Van de joden die in de tijd van Demjanjuk daar uit Nederland binnenkwamen, overleefden er dus vijf.¹³⁴

Over mogelijke transporten naar Sobibor in de laatste week van juli, augustus en de eerste twee weken van september 1943 is niets bekend, maar wel zijn er schaarse berichten (maar geen transportlijsten) over transporten uit Minsk, Lida, en mogelijk ook uit Wilna in de tweede helft van september 1943. Het totaal aantal gedeporteerden bedroeg toen tenminste 3.800 en mogelijk 8.100.¹³⁵ Dat deze transporten hebben plaatsgevonden is intussen een volstreekte zekerheid, want de leider van de opstand in Sobibor (die plaatsvond op 14 oktober, dus na het vertrek van Demjanjuk), was Alexander Aronowitz Petjerski (1909-1990) die op 18 september uit Minsk naar Sobibor was gebracht en daar op 22 september was aangekomen.¹³⁶

Dat Demjanjuk persoonlijk individuele joodse slachtoffers heeft gemaakt, door ze eigenhandig te vermoorden, blijkt niet uit het aanwezige bronnenmateriaal. Zeker is dat hij niet leidinggevend was, daarvoor was zijn rang te laag. Ook in Sobibor maakte hij geen promotie, terwijl dat wel degelijk mogelijk was;¹³⁷ hij bleef *Wachmann*. Hij deed daar dus dienst als de andere *Wachmänner*, maar dit waren wel bijzondere diensten, omdat Sobibor uitsluitend een vernietigingskamp was.

Wanneer in Sobibor een transport aankwam, fungeerden de met revolvers bewapende Trawniki als helpers van het *Bahnhofskommando*, en waren zij de leden daarvan behulpzaam

¹³⁰ Schelvis, *Sobibor*, 68.

¹³¹ Schelvis, *Sobibor*, 257.

¹³² Schelvis, *Sobibor*, 245.

¹³³ Schelvis, *Sobibor*, 245.

¹³⁴ Schelvis, *Sobibor*, 233.

¹³⁵ Schelvis, *Sobibor*, 258-259.

¹³⁶ Schelvis, *Sobibor*, 258, 274

¹³⁷ Black, *Die Trawniki-Männer*, 339.

bij het leegmaken van de wagons, de gedwongen ontkleding van de slachtoffers en hielpen zij mee bij het richting gaskamers doen bewegen van de slachtoffers.¹³⁸ Zij faciliteerden dus het werk van het *Bahnhofskommando* en de andere bij de vergassing direct betrokken *Kommando's* en zij deden dit willens en wetens want de vergassing door middel van koolmonoxide vonden op het kampterrein zelf plaats.¹³⁹ Zij bewaakten ook de zgn. *Arbeitsjuden* die tewerk waren gesteld om de lijken te vervoeren en te verbranden, en om de bezittingen van de slachtoffers te verwerken.¹⁴⁰ Zij waren weer niet verantwoordelijk voor de selectie van de *Arbeitsjuden*; deze taak was voorbehouden aan de SS-ers.¹⁴¹

De reputatie van de Trawniki in Sobibor, die de bulk leverden van de daar aanwezige mankracht, is niet anders dan ronduit beroerd te noemen. Duniec zei daar in het bovenstaande al iets over. Schelvis beschreef het optreden van de met zweepen en buitgemaakte Russische karabijnen bewapende Trawniki als volgt: “Naast hardheid werd hun ook, voor zover nodig, geweten- en genadeloosheid bijgebracht. Vaak overtroffen ze hun Duitse leermeesters in wreedheid.” Maar werkelijk vertrouwen genoten ze niet, want “[a]lleen als ze dienst deden kregen ze enkele patronen toegewezen.” (...) “Hun activiteiten in Sobibor waren velerlei. Zij hielden de wacht bij de ingangen tussen de verschillende delen van het kamp en bij de hoofdpoot. Ze patrouilleerden dag en nacht rondom het kamp tussen de dubbel uitgevoerde prikkeldraadomheining en bezetten de wachttorens. Binnen het complex bewaakten ze Lager 3, om Joodse contacten tussen dit gebied en de overige delen van het kamp uit te sluiten. Ze gingen als bewakers mee met commando's, die onder leiding van SS'ers buiten de omheining moesten werken. Bij aankomst van transporten zetten ze de omgeving af om de nieuwkomers een eventueel vluchten te beletten.” Tenslotte vormden ze soms executiepelotons, maar meestal deden de SS-ers dit zelf.¹⁴²

Schelvis schreef verder: “De Oekraïeners waren in het algemeen ijverige en fanatieke bewakers. Zij gebruikten, zonder verdere bevelen af te wachten, hun zweepen en de kolven van hun geweer om de naakte joden van de uitkleedplaats naar de gaskamers te jagen. Ze hadden in feite een actief aandeel in het vernietigingsproces.”¹⁴³

Dezelfde visie heeft Christopher R. Browning, die in zijn expertise voor het Londense proces tegen David Irving Hermann Erich Bauer (1900-1980) aanhaalde, de “*Gasmeister*” van Sobibor,¹⁴⁴ een SS-er die van april 1942 tot november 1943 in Sobibor heeft gewerkt: “*Perhaps 3 or 4 times I also led certain groups through the tube to the gas chambers. After all, no member of the permanent staff in Sobibor could exempt himself over the course of time from having to perform this and all other functions of the destruction process.*”¹⁴⁵ Bauer heeft in 1962 getuigd dat bij de gaskamers van Sobibor een Oekraïener met de voornaam Iwan, genaamd de Verschrikkelijke, dienst heeft gedaan. Volgens Schelvis doelde hij daarbij “waarschijnlijk” op Demjanjuk,¹⁴⁶ de voormalige “*Traktorist*” die goed met machines kon omgaan.

Hoe de onderlinge arbeidsdeling in Sobibor precies was, toen Demjanjuk daar dienst deed, is niet duidelijk. Het is aannemelijk, en het blijkt ook uit de weergave van Rich over Treblinka,¹⁴⁷ dat niet alle Trawniki 24 uur per dag dienst deden. Er waren dus altijd mannen met verlof (het zgn. *Urlaubsschein*) om verpozing te zoeken in omliggende dorpen. Er waren

¹³⁸ Matia, *Findings of Fact*, 27.

¹³⁹ Voor plattegronden, zie Schelvis, *Sobibor*, 55, 58.

¹⁴⁰ Matia, *Findings of Fact*, 27-28.

¹⁴¹ Schelvis, *Sobibor*, 84, 101.

¹⁴² Schelvis, *Sobibor*, 54.

¹⁴³ Schelvis, *Sobibor*, 54.

¹⁴⁴ Schelvis, *Sobibor*, 56, 283.

¹⁴⁵ Browning, *Evidence for the Implementation*.

¹⁴⁶ Schelvis, *Sobibor*, 56, 121.

¹⁴⁷ Rich, *Reinhard's Footsoldiers*, 693-694.

mannen die in het kamp mochten lummelen (“*routine camp fatigue duty*”, oftewel “*Zug bei Freiheit*”), en er was een *Bereitschaft* (klaar staan voor actieve dienst). Verder is het een zekerheid, dat de *Arbeitsjuden* vooral werden ingezet bij de aankomst van de transporten en bij de verwerking van de bezittingen van de slachtoffers.¹⁴⁸ Administratief werk bestond er in Sobibor niet of nauwelijks (buiten het bijhouden van de aantallen slachtoffers) en voor zover het er was, zullen de Rijksduitsers dit werk hebben verricht, en datzelfde geldt voor de executies en de selectie van *Arbeitsjuden*. De *Zugwachmann* Shultz (Treblinka) heeft later verklaard, dat hij, alhoewel werkzaam in de *Schreibstube*, ook deelnam aan het doden in een engere zin.¹⁴⁹ Rich schreef, over Treblinka, “*Thus, during a six day period each Trawniki man rotated through three days of camp guard duty or killing duty.*”¹⁵⁰

Er bleven dan nog vele verschillende andere taken over, namelijk het wachtlopen, de bemanning van de wachttorens, en de doorvoering van nieuwe transporten richting de gaskamers met alles wat daarbij hoorde, die uitsluitend door de Trawniki lijken te zijn verricht. Deze werkzaamheden omvatten onder meer het vormen van enkel- of dubbelvoudige cordons bij de *Rampe*, bij de aankomst van een transport per trein, het bewaken van de zieken en gebrekkigen die met lorries naar de gaskamers werden vervoerd, het begeleiden van joden van de uitkleedplaats naar de gaskamers, het verbranden van lijken, het bewaken van afzonderlijke delen van het kamp, het rooien van bomen voor de lijkverbrandingen en het toezicht houden op de sorteerbarakken en de *Arbeitsjuden* die daar werkten.

In Treblinka riep, wanneer er een transport binnenkwam, de *Zugwachmann* van dienst de volgende groepen bewakers bij elkaar: de helft van de *Bereitschaft*, de *Zug bei Freiheit*, en degenen die de bewakingsdienst draaiden. Zo had hij 60-70 bewakers (de helft van het totale aantal) die samen met de 10-15 *SS*-ers (ook de helft van het totale aantal) beschikbaar waren voor het aankomende transport.¹⁵¹ “*None of the Wachmänner could avoid participation in these duties. Our entire service [in Treblinka death camp-DAR] consisted only of exterminating and shooting people.*”, zei bewaker Vasilenko in 1961.¹⁵² In Sobibor was dit niet wezenlijk anders.

Ook in Sobibor zullen er, meer in het algemeen, omdat het reservoir Volksduitsers beperkt was, mogelijkheden voor Demjanjuk hebben bestaan om op te klimmen,¹⁵³ tot *Oberwachmann* of zelfs tot *Zugwachmann*, maar hij deed dat niet. Maar hij deserteerde evenmin, zoals een groep Oekraïeners deed in Belzec in januari 1943, kort na de slag om Stalingrad, “*when*”, zoals Rich schreef, “*news of German military set-backs filtered through to Lublin District.*”¹⁵⁴ Lublin was een knooppunt van spoorwegen, en *Wehrmacht*-treinen met gewonden kwamen daar langs, zichtbaar voor iedereen, ook voor Trawniki. Volgens Black is op den duur vermoedelijk één op de drie Trawniki-mannen zonder toestemming van zijn post verdwenen.¹⁵⁵

¹⁴⁸ De overlevenden hebben getuigd dat bij hun aankomst *Arbeitsjuden* hen op het perron opwachtten, terwijl de *Arbeitsjuden* bij de verwerking van de bezittingen het leeuwendeel van het werk deden. Persoonlijk geloof ik niet dat deze *Arbeitsjuden* allen, zonder uitzondering dus, met regelmatige tussenpozen werden vermoord. De verklaring van de goudsmid van Sobibor wijst eerder op een relatie tussen klant (kampcommandant Stangl) en verkoper (de goudsmid); Gitta Serenyi, *Into that Darkness. An examination of Conscience*, London 1974, 119-131.

¹⁴⁹ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 693.

¹⁵⁰ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 693.

¹⁵¹ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 694.

¹⁵² Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 694, 700, noot 38.

¹⁵³ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 691. Eerder had een bezoek van *RFSS* Himmler aan het kamp, in februari 1943, in april 1943 in een aantal bevorderingen geresulteerd, maar alleen van Rijksduitsers; Browning, *Evidence for the Implementation*, dl. V.

¹⁵⁴ Rich, *Reinhard's Fightsoldiers*, 695.

¹⁵⁵ Black, *Die Trawniki-Männer*, 340.

In Sobibor vond op 14 oktober 1943 een opstand plaats. Op 19 oktober 1943 beëindigde Globocnik *Aktion Reinhard* en hief hij Belzec, Treblinka en Sobibor op.¹⁵⁶

VIII. Flossenbürg (8 oktober 1943-Medio december 1944)

Rond 1 oktober 1943 keerde Demjanjuk uit Sobibor naar Trawniki terug. Op die dag werd hij met 139 andere Trawniki naar het concentratiekamp Flossenbürg bevelsmatig gedetacheerd (“abkommandiert”), zo blijkt uit de in Trawniki opgestelde lijst, waarop hij voorkomt als “Demianjuk, Iwan,” met nummer 1393.¹⁵⁷

De voornaamste reden dat een zodanig grote groep Trawniki in Flossenbürg werd gedetacheerd zal zijn geweest dat *Aktion Reinhard* werd beëindigd,¹⁵⁸ terwijl Flossenbürg sterk groeide. Meer in het algemeen werden volgens Black vanaf september 1943 “*fast 1000 Trawniki-Männer in das KZ-System des WVHA [Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt-JHtC] eingegliedert und dienten in allen grossen WVHA-Lagern, ausser Auschwitz und Lublin-Majdanek, als Wachen.*”¹⁵⁹ Voor Demjanjuk betekende deze overplaatsing de eerste lange reis sinds hij in juli 1942 vanuit Rivne naar de regio Lublin werd overgebracht. Flossenbürg lag in Zuid-Beieren, dichtbij de grens met Tsjechië.

Op 8 oktober 1943 werd aan “Demianiuk”, zo vermeldt het wapenregister van Flossenbürg, een geweer uitgereikt en op dezelfde dag ook een bajonet aan “Demianiuk” van het bewakers *Block*.¹⁶⁰ Een jaar later, op 4 oktober 1944, was Demjanjuk nog steeds in Flossenbürg, in het *Hauptlager*, want toen kreeg “Demjenjuk 1393” de opdracht met een geweer bewapend het *Kommando* te bewaken dat een *Bunker* bouwde¹⁶¹ of verbouwde. Deze *Bunker* zal zich in het *Hauptlager* hebben vonden, want de talrijke *Aussenlager* van Flossenbürg beschikten niet over eigen gevangenis.¹⁶² Deze documenten zijn afkomstig uit het *Bundesarchiv* in Berlijn.¹⁶³

In Flossenbürg trad Demjanjuk toe tot de *SS-Totenkopfsturmbann* Flossenbürg of in ieder geval tot het *SS-Gefolge* van die *Sturmbann*. Daarmee werd hij actief lid van de *Waffen-SS*, wat betekende dat hij een tattooage onder zijn linkerarm kreeg die zijn bloedgroep aangaf. Demjanjuk heeft later toegegeven dat hij een *SS*-tattooage kreeg, maar volgens hem was dat in Graz in Oostenrijk geweest,¹⁶⁴ waar zich inderdaad (naar ook toen algemeen bekend was) een groot *SS*-trainingscentrum heeft bevonden.

De verleiding is misschien groot om hierin een ideologische keuze te zien, maar deze interpretatie lijkt mij foutief. Het zal eerder zo zijn geweest, dat toen Globocnik de *Aktion Reinhard* afsloot, hij de onder zijn toezicht staande mannen onderbracht bij de reguliere concentratiekampen van het Derde Rijk,¹⁶⁵ zoals hij ook zijn werkkampen voor joden onderbracht of moest onderbrengen bij het *Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt (WVHA)* van de *SS*.¹⁶⁶ Ook de Trawniki werden nu onder het gezag van het *WVHA* gebracht. Dit bood voor hen ongekende mogelijkheden, vooral wat betreft hun bewegingsvrijheid, en ook wat

¹⁵⁶ Browning, *Evidence for the Implementation*, dl. V.

¹⁵⁷ Matia, *Findings of Fact*, 29.

¹⁵⁸ Black, *Die Trawniki-Männer*, 346-347.

¹⁵⁹ Black, *Die Trawniki-Männer*, 347, zie ook noot 129 waarin hij de lijst van naar Flossenbürg gestuurde mannen vermeldt.

¹⁶⁰ Matia, *Findings of Fact*, 29; Mail Ulrich Fritz (Gedenkstätte Flossenbürg) aan de auteur, 11 december 2008.

¹⁶¹ Matia, *Findings of Fact*, 30.

¹⁶² Mededeling Hans de Vries (NIOD) aan de auteur, oktober 2008.

¹⁶³ Matia, *Findings of Fact*, 33.

¹⁶⁴ Matia, *Findings of Fact*, 36; Mail Ulrich Fritz aan de auteur, 11 december 2008.

¹⁶⁵ Black, *Die Trawniki-Männer*, 346-347.

¹⁶⁶ Benz, *Trawniki*, 99-100.

hun carrièremogelijkheden aanging.¹⁶⁷ De Duitse mannen moesten immers naar het front, en dat impliceerde kansen voor de Trawniki. Maar ook om niet te zeggen: zelfs in Flossenbürg greep de gewezen “*Traktorist*” die kansen niet aan. Hij was blijkbaar tevreden met zijn plaats als *Wachmann*.

Demjanjuk’s naam komt ook voor op een ongedateerde lijst van 116 bewakers in Flossenbürg, die moet zijn opgesteld tussen 10 december 1944 en 15 januari 1945.¹⁶⁸ Daniltsjenko, die verklaarde dat hij in Sobibor Demjanjuk heeft gekend, heeft later ook toegegeven dat hij in Flossenbürg dienst heeft gedaan en dat hij ook daar Demjanjuk heeft gekend.¹⁶⁹ Ook kon Daniltsjenko zich herinneren dat Demjanjuk de SS-tatouage kreeg maar wanneer dat precies was gebeurde, wist hij niet meer.¹⁷⁰

De tweede reden dat Demjanjuk werd overgeplaatst naar de *SS-Totenkopfsturmbann* Flossenbürg was de groei van dit kamp. In het jaar dat Demjanjuk dienst deed in Flossenbürg, waar tot de zomer van 1942 ongeveer 2000 Russische krijgsgevangenen waren geëxecuteerd,¹⁷¹ ging dit kamp uit zijn voegen barsten door de toestroom van nieuwe gevangenen, schreef Jörg Skriebeleit, vandaag de dag de directeur van het herinneringscentrum in Flossenbürg. In de jaren 1941-1943 telde het kamp ongeveer 3.100-3.500 gevangenen. Eind 1943 waren dit er 5.726, van wie er 1.000 naar Auschwitz werden weggevoerd.¹⁷²

Vanaf maart 1944 explodeerden de aantallen gevangenen. Eind mei 1944 waren het er 10.000 en in september 1944 25.000. “*Ganze Lagerbereiche wurden zu Siechen- und Sterbearealen, in denen die arbeitsunfähigen Häftlinge ihrem Tod entgegen vegetierten.*”¹⁷³ Flossenbürg, dat begonnen was als een kamp voor politieke gevangenen uit Duitsland zelf, werd toen bevolkt door jonge buitenlanders, vooral uit de Sovjet-Unie en Polen, bestrafte buitenlandse arbeiders, verzetsmensen maar ook door voormalige opstandelingen uit Warschau en door jonge joden, uit Polen en Hongarije.¹⁷⁴ Vanwege de groei van deze aantallen ontstond er aan alles gebrek, en nam het geweld van de *Kapo*’s en de *SS* sterk toe, zodat medio 1944 in dit kamp het “*Massensterben*” begon, dat pas met de bevrijding op 23 april 1945 eindigde.¹⁷⁵

Om dit probleem van mankracht op te lossen werden allerlei manschappen aan de *SS-Totenkopfsturmbann* toegevoegd: “*Doch verrichteten den Wachdienst in den Aussenlagern zunehmend ältere, nicht mehr frontverwendungsfähige SS-Männer. Schliesslich wurden 1944 auch Volksdeutsche aus Rumänien und Ungarn sowie nicht-deutsche Hilfstruppen aus Ukrainern und Litauern zur Bewachung der Konzentrationslager- und Aussenlager eingesetzt.*” De *Totenkopfsturmbann* telde medio januari 1945 2.564 *SS*-mannen en 515 *SS-Aufseherinnen* in het *Hauptlager*, en daar kwamen dan nog de *SS*-mannen in allerlei *Aussenlager* bij.¹⁷⁶ In dit kamp, waarin de term “*Vernichtung durch Arbeit*” de levensomstandigheden treffend weergaf, werden vooral de gevangenen die bouwwerkzaamheden moesten verrichten “*zum Teil gezielt zum Tode geschunden.*”¹⁷⁷ Demjanjuk was een van de bewakers van een dergelijk bouw-*Kommando*.

¹⁶⁷ Voor dit laatste, zie Rich, *Reinhard’s Fightsoldiers*, 695.

¹⁶⁸ Matia, *Findings of Fact*, 31.

¹⁶⁹ Matia, *Findings of Fact*, 41.

¹⁷⁰ Matia, *Findings of Fact*, 41.

¹⁷¹ Jörg Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, in: Wolfgang Benz und Barbara Distel (Hrsg.), *Flossenbürg. Das Konzentrationslager und seine Aussenlager*, München 2007, 28-29.

¹⁷² Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 39.

¹⁷³ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 40.

¹⁷⁴ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 40-41.

¹⁷⁵ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 42.

¹⁷⁶ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 45.

¹⁷⁷ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 46.

Hij wilde ook uit Flossenbürg weg, want hij zag met eigen ogen dat gevangenen uit Auschwitz en Gross-Rosen naar Flossenbürg werden gebracht,¹⁷⁸ en zal dus hebben begrepen dat het risico op een bevrijding door het Sovjetleger reëel was. Het was een kwestie van weken, voordat ook gevangenen uit andere kampen uit Silezië naar Flossenbürg zouden worden gebracht. Het hele kampstelsel van het Derde Rijk stond kort voor zijn implosie.¹⁷⁹ De kans dat een verzoek om overplaatsing door zijn chefs zou worden toegestaan, was echter nihil, gezien de tekorten aan bewakend personeel in Flossenbürg. Hij ging weg, hoe hij dat deed is niet duidelijk, maar omdat Flossenbürg zo veel *Aussenlager* telde, en hij het uniform droeg van de *Totenkopfsturmbann*, kan dat niet heel gecompliceerd zijn geweest. Hachelijk was het natuurlijk wel.

IX. In het leger van Vlasov (december 1944-Voorjaar 1945)

Vermoedelijk is hij ongeveer medio december 1944 uit Flossenbürg weggegaan, om dienst te nemen in de zogenaamde *Vlassow Armee*, een divisie Oekraïeners die na zeer lange aarzelingen van de *Reichsführer-SS* toestemming had gekregen om in *SS*-verband te vechten tegen de oprukkende geallieerden.¹⁸⁰ Of hij met toestemming van zijn superieuren van de *Totenkopfsturmbann* uit Flossenbürg, waar de omstandigheden inmiddels katastrofaal waren geworden,¹⁸¹ is weggegaan, is niet duidelijk. Het is niet ondenkbaar.

Wanneer Demjanjuk feitelijk is gedeserteerd of zonder toestemming zijn onderdeel had verlaten (“*unerlaubt von der Truppe entfernt*” was de technische term),¹⁸² zat hij behoorlijk in de problemen, want hij was immers eerst in vreemde krijgsdienst getreden (vanuit het Sovjet-perspectief), vervolgens had hij gecollaboreerd (vanuit het geallieerde perspectief) en tenslotte had hij, toen de Duitse nederlaag voor de deur stond, zich spoorloos gemaakt (vanuit het perspectief van de *Totenkopfsturmbann*).

Later, op 4 maart 1981, heeft Demjanjuk verklaard dat hij zich in 1944 in Heuberg bij de eenheden van Vlasov heeft gevoegd, toen het sneeuwde, dus mogelijk in december 1944 of in januari 1945. Bij andere gelegenheden heeft hij verklaard dat hij eerder in Heuberg is aangekomen, maar dit is niet plausibel omdat de eenheden van Vlasov pas in januari 1945 werden gevormd. Het is wel mogelijk dat Demjanjuk op een vroeg moment bij deze eenheden is gegaan, maar tegen een zeer vroeg toetreden daartoe, bij voorbeeld in 1943, pleit zijn eigen verklaring uit 1981,¹⁸³ de verklaring van Daniltsjenko, en vooral natuurlijk zijn gedocumenteerde presentie in Sobibor en Flossenbürg.

X. Emigratie naar de Verenigde Staten (Voorjaar 1945-februari 1952).

Op een onbekend tijdstip is Demjanjuk krijgsgevangen gemaakt door Amerikaanse troepen, die niet ontdekten wat hij in de oorlog had gedaan. Hij werd vrijgelaten. Welk werk Demjanjuk daarna heeft gedaan, is niet duidelijk. Waarschijnlijk deed hij ongeschoold werk, als bewaker, of geschoold werk, als reparateur of als bestuurder van auto's. Hij trouwde.

In maart 1948 deed Demjanjuk in Zuid-Duitsland een verzoek om als vluchteling te worden erkend door de *International Refugee Organization*. Deze erkenning was een

¹⁷⁸ Skriebeleit, *Flossenbürg- Hauptlager*, 46.

¹⁷⁹ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 46.

¹⁸⁰ Toespraak RFSS Heinrich Himmler in Posen, oktober 1943, zie:

www.lsg.musin.de/geschichte/Material/Quellen/1943_ okt.htm .

¹⁸¹ Skriebeleit, *Flossenbürg-Hauptlager*, 46-48.

¹⁸² Black beschreef het “*ständige unerlaubte Entfernen von der Truppe*” voor de leiding als een groot probleem. Deserteren konden de Trawniki niet, daar zij geen Duitsers waren; Black, *Die Trawniki-Männer*, 343.

¹⁸³ Matia, *Findings of Fact*, 50-51.

voorwaarde voor een latere emigratie naar de Verenigde Staten als thuisloze Europese vluchteling. Daarbij verklaarde hij dat hij van april 1937 tot januari 1943 als chauffeur had gewerkt, in “Sobibor, Chelm, Poland”, van januari 1943 tot oktober 1944 als havenarbeider in Pillau en van oktober 1944 tot mei 1945 als arbeider in München.¹⁸⁴ Ook tijdens zijn proces in Ohio ontkende Demjanjuk echter ooit in Sobibor te zijn geweest.¹⁸⁵

In dezelfde maand, in maart 1948, vertaalde een vertaler die in dienst was bij de *MGB*, de voorganger van de *KGB*, het Trawniki-identiteitsbewijs van Iwan Demjanjuk, als onderdeel van de voorbereiding van een zeer geheime lijst van 100 voormalige bewakers uit Trawniki die in augustus 1948 in de Sovjet-Unie werd verspreid. Op die lijst staat vermeld dat het niet duidelijk was of Demjanjuk in de *oblast* Zaporozje dan wel in de *oblast* Vinnitsa was geboren.¹⁸⁶ Dat hij door de Sovjet-autoriteiten werd gezocht, kwam Demjanjuk toen niet te weten. Misschien heeft hij dit wel vermoed of gevreesd, of was hij daar beducht voor.

In oktober 1950 maakte Demjanjuk zijn wens kenbaar te emigreren naar de Verenigde Staten.¹⁸⁷ Nu zei hij dat hij op een boerderij in Sobibor had gewerkt, van 1936 tot september 1943, en daarna in de haven van Danzig (van september 1943 tot mei 1944) en daarna bij het spoor in München (van mei 1944 tot mei 1945).¹⁸⁸ Demjanjuk verzweeg dus niet alleen Trawniki, Majdanek, het kamp Sobibor en Flossenbürg maar ook zijn periode bij het leger van Vlasov.¹⁸⁹ Op 27 december 1951 vroeg Demjanjuk een visum aan voor Amerika. Voordat hij dat kreeg moest hij een eed afleggen ten overstaan de Amerikaanse *Vice Consul* Harold Hendrikson; op zijn aanvraag zwoer hij opnieuw dat hij in Sobibor, Pilau, Danzig en München had verbleven.¹⁹⁰ Dat zich in Sobibor een vernietigingskamp had bevonden, was toen nog niet van algemene bekendheid.

Op of omstreeks 9 februari 1952 voer het schip dat Demjanjuk naar Amerika bracht, de haven van New York binnen.¹⁹¹ Of hij daar heeft gehoord dat in de Sovjet-Unie in een tweede arrestatie-golf van Trawniki in 1962 twaalf Trawniki die in Sobibor dienst hadden gedaan in Kiev zijn berecht (tien terdoodveroordelingen en een veroordeling tot vijftien jaar),¹⁹² is niet bekend, maar het is niet plausibel. Dit voltrok zich in het diepste geheim.¹⁹³

In de Verenigde Staten, op 1 augustus 1952, ging hij die door het Amerikaanse leger als *Displaced Person* daarin was getraind, als “excellent mechanic” werken voor de *Ford Motor Company* in Cleveland, Ohio.¹⁹⁴ Het was een logische keuze voor een voormalige “Traktorist”.

XI. De juridische dimensie

Demjanjuk is in juli 1942 in vreemde krijgsdienst getreden en heeft gecollaboreerd met de nazi's evenals ca. vijfduizend andere Oost-Europese jonge mannen die door het Duitse leger krijgsgevangen waren gemaakt en door de commandant van Trawniki of door een van diens ondergeschikten voor Trawniki waren gerecruteerd. In juli 1942 is hij met ‘vele anderen’ van Rivne naar Trawniki overgebracht.

¹⁸⁴ Matia, *Findings of Fact*, 51, 54.

¹⁸⁵ Matia, *Findings of Fact*, 55.

¹⁸⁶ Matia, *Findings of Fact*, 48.

¹⁸⁷ Matia, *Findings of Fact*, 55-56.

¹⁸⁸ Matia, *Findings of Fact*, 60.

¹⁸⁹ Matia, *Findings of Fact*, 62.

¹⁹⁰ Matia, *Findings of Fact*, 62-65.

¹⁹¹ Matia, *Findings of Fact*, 66.

¹⁹² Schelvis, *Sobibor*, 56.

¹⁹³ Over de berechting van Trawniki in de Sovjet-Unie, zie Rich, *Reinhard's Footsoldiers*, 697, noot 4.

¹⁹⁴ Serenyi, *John Demjanjuk*, 317.

Hij heeft zich jarenlang, van september 1942 tot december 1944, willens en wetens schuldig gemaakt aan vrijheidsberoving in het verband van de Trawniki te Okszów, en in Lublin-Majdanek, Sobibor en Flossenbürg. Hij lijkt mij medeplichtig aan moord in Sobibor op meer dan 25.000 mensen die vanuit de bezette Nederlandse gebieden daarnaartoe waren gedeporteerd. Hij werkte daar, tegen betaling, deserteerde niet, moorden was de enige activiteit daar en andere helpers dan de Trawniki hadden de SS-mannen daar niet (met uitzondering van de *Arbeitsjuden*).

Maar nergens heeft hij een commando-autoriteit of welke andere autoriteit dan ook bezeten, en ook heeft hij niet eigener beweging, zonder bevel, gevangenen mishandeld of vermoord. Van betrokkenheid bij massamoorden elders, zoals die van Trawniki in Lomazy op 18 augustus 1942, is evenmin iets gebleken. *Wachmann* Demjanjuk, die nooit promotie maakte, was dus een laaggeplaatste medeplichtige en uitvoerder van bevelen, nooit hoofd- of mededader. Hij heeft voor zover bekend nooit zijn vuurwapen gebruikt om joden te doden. In Sobibor werden executies meestal ook uitgevoerd door SS-ers, de Trawniki kwamen daar niet vaak aan te pas.

In Flossenbürg, waar hij naar toe was overgeplaatst, is hij gerecruteerd voor maar vooral toegetreden tot de (het *SS-Gefolge* van de) *SS-Totenkopfsturmbann* Flossenbürg. Dit was niet individueel ideologisch bepaald maar meer een administratieve kwestie. Deze *Totenkopfsturmbann* heeft hij vermoedelijk zonder toestemming van zijn chefs verlaten om vrijwillig toe te treden tot het zogenaamde leger van Vlasov.

Hij heeft sinds maart 1948 herhaaldelijk tegenstrijdige en in hun opzettelijke onvolledigheid frauduleuze verklaringen afgelegd over zijn verblijfplaatsen in de jaren 1937-1945, soms onder ede.

Mij lijkt hij, zoals gezegd, medeplichtig aan de massamoorden in Sobibor. Over de vraag hoe het met de juridische afhandeling in de Bondsrepubliek nu precies verder gaat, kan alleen worden gespeculeerd. De openbaarheid wil nu vermoedelijk niet te lang wachten op een proces tegen de 88-jarige Demjanjuk en op een vonnis, maar toch zal de hele procedure een half jaar of langer kunnen duren. In de tussentijd kan er nog van alles gebeuren, en de rechters van Demjanjuk hebben naar van algemene bekendheid is al eerder voor de nodige verrassingen gezorgd.

Maar daar waar het om de verrassingen gaat, denk ik toch meer aan het einde van de procedure dan aan het begin. De fase van het vooronderzoek door de *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* te Ludwigsburg is afgesloten. Het is nu aan de Staatsanwaltschaft in München de aanklacht te voltooien. Het uitleveringsverzoek zal op politiek en diplomatiek niveau zijn voorbereid,¹⁹⁵ en het ligt dan ook voor de hand om te vermoeden dat Demjanjuk werkelijk wordt uitgeleverd.

En als hij eenmaal in de Bondsrepubliek vast zit en als statenloze niet naar Amerika mag terugkeren, zal er een proces tegen hem worden voorbereid door een *Staatsanwaltschaft*. In de Bondsrepubliek bestaat, anders dan bij voorbeeld in Nederland, geen opportuniteitsbeginsel. De openbare aanklager heeft er dus minder speelruimte, hij kan niet zelf toetsen of strafvervolging wenselijk is. In principe moet hij strafvervolging instellen, en mij ontbreekt aan het voorstellingsvermogen te denken dat Demjanjuk wel wordt uitgeleverd, maar dat er vervolgens geen proces tegen hem zou worden gevoerd. Het zal dus tot een aanklacht en een proces komen.

Maar de rechters lopen in de Bondsrepubliek dankzij de onvolprezen scheiding der machten evenmin aan de leiband als zij dat in Nederland gewoon zijn te doen. Het proces tegen Demjanjuk zal kort zijn, want ooggetuigen van Sobibor, overlevende *Arbeitsjuden* dus, zijn er vrijwel niet meer. Naar verluidt heeft geen van hen Demjanjuk herkend. Aangezien die

¹⁹⁵ Zie noot 1.

getuigen er niet zijn, zal het proces hoofdzakelijk op basis van historische documenten worden gevoerd.

De kans op vrijspraak lijkt mij niet volstrekt denkbeeldig, omdat wel de aanwezigheid van Demjanjuk in Sobibor bewijsbaar is, en ook het actieve aandeel van de Oekraïeners in het vernietigingsproces, maar niet zijn persoonlijke betrokkenheid bij een of meerdere vergassingen of bij executies. Anderzijds: wanneer medeplichtigheid veronderstelt dat iemand willens en wetens de misdaad faciliteert,¹⁹⁶ dan is Demjanjuk medeplichtig aan enkele tienduizenden gevallen van moord, en dan ligt het voor de hand dat tegen hem een gepeperde straf wordt geëist, mogelijk tussen de vijf en tien jaar.

Mij ontbreekt het aan voldoende juridische expertise, maar ik vermoed dat zijn rechters in de Bondsrepubliek de volgende factoren zullen meewegen: Demjanjuk is een oudere mijnheer, die wisselende verklaringen heeft afgelegd. Zijn straf zal worden gerelateerd aan die berechte SS-ers, in het bijzonder in Sobibor, en het uit het *KGB*-archief opgediepte materiaal over Trawniki, Sobibor en Treblinka zal worden meegenomen in de besluitvorming door de rechtbank, want Duitse rechters zullen wel vaker Oost-Duits en Oost-Europees bewijsmateriaal in hun overwegingen hebben meegenomen. Anderzijds: als de verdediging van Demjanjuk opnieuw de authenticiteit van de geschreven bronnen in twijfel trekt, zal de rechtbank zich daarover moeten uitspreken.

Maar dit zijn zoals gezegd alles vermoedens. Wij moeten dit gewoon afwachten.

XII. De niet-juridische dimensie

Tot zover de meer juridische kant van deze kwestie.

Er bestaat natuurlijk ook een niet-juridische dimensie, maar het is moeilijk om daar precies zicht op te krijgen, aangezien de meeste documenten in het najaar van 1943 zijn vernietigd, slechts weinigen van de 5.000 Trawniki zijn verhoord, en vooral ook omdat Demjanjuk zichzelf als gevolg van zijn talrijke alibi-verklaringen de kans heeft ontnomen zijn eigen verhaal te doen.

“*Traktorist*” Demjanjuk was een jongeman van het platteland in een nog niet gesovjetiseerde grensstreek, die voor het Sovjet-leger moest vechten, alhoewel diezelfde Sovjets ook in zijn geboortestreek hadden huisgehouden, tijdens de collectivisatie van de landbouw en de hongersnood die daarop volgde. Demjanjuk was toen een jongen van twaalf, dertien jaar oud. Daarna maakte hij, nog bewuster, de Grote Terreur in Oekraïne in 1937-1938 mee in die zin dat hij daarover geruchten hoorde. Hij was toen zeventien, achttien. Zo rond die tijd werd hij als “*Traktorist*” een aanzienlijke jongeman in zijn geboortedorp en zijn oproeping voor het Rode Leger maakte aan deze dorpsidylle – voor hem – een drastisch einde.

Twee jaar later moest hij dienstnemen, wat hij ongeveer twee jaar heeft gedaan. Hij maakte er een verpletterende nederlaag mee om daarna gedurende twee, drie maanden met eigen ogen te zien of tenminste bij geruchte te hebben vernomen hoe de nationaal-socialistische autoriteiten en hun ondergeschikten genocide pleegden op Sowjet-krijgsgevangenen. Hij zal hebben gehoord dat in 1941 nog vele Oekraïense krijgsgevangenen waren vrijgelaten, maar toen hij eenmaal krijgsgevangene was gemaakt, bestond die mogelijkheid niet langer. Dat zijn generatie beter werd gevoed dan de voorgaande, bood weinig troost. Berusting in de eigen hongerdood, op termijn, was de ene mogelijkheid, speciale diensten, de verrichting van erg zwaar werk in ruil voor extra rantsoenen was een tweede, en zich aanmelden voor dienst bij de Duitsers was de enige andere.

¹⁹⁶ Voor verschillende interpretaties van het begrip medeplichtigheid, zie: Johannes Houwink ten Cate, “The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust”, in: *Jewish Political Science Review*, Fall 2008, 1-18.

De omstandigheden van zijn eigen recruitering konden niet worden opgehelderd, maar laten zich wel raden en ook wel met een zekere precisie aangeven, vooral dankzij de studies van Peter Black en David Rich. Hij begreep dat hij *Hilfswilliger* bij de *SS* werd, weg kon uit Rivne, en dat hij ergens in het Derde Rijk zou gaan werken, en niet tegen de Sovjets zou worden ingezet, en vooral dat hij voldoende voeding, kleding, huisvesting en loon zou krijgen.

Ook na Rivne zag hij het Derde Rijk alleen van zijn wreedste en meest inhumane kant. Van zijn twintigste tot zijn vijfentwintigste jaar – met uitzondering van een paar maanden in Okszów - heeft Demjanjuk alleen kazernes, veldtochten, een krijgsgevangenkamp, een *SS*-opleidingskamp, een concentratiekamp, een vernietigingskamp en een concentratiekamp van binnen gezien, om daarna weer te vechten en voor de tweede keer krijgsgevangen te worden gemaakt.

In het Derde Rijk was hij iemand met een zweep en een karabijn (met enkele patronen) of een geweer met bajonet, een autoriteitspersoon dus, ondergeschikt aan *SS*-officieren, zelfs aan de laagstgeplaatste, aan *SS*-mannen en ook nog aan *Zugwächmänner* en *Oberwächmänner*, deels van Volksduitse herkomst. Demjanjuk was dus een autoriteitspersoon maar ook een nummer, een jongeman met *Erkennungsmarke* 1393, een man zonder bewegingsvrijheid, maar wel weer ver verheven boven *Funktionshäftlinge* en *Arbeitsjuden*.

Wanneer het hem is vergaan als de vele van zijn collega's uit Trawniki, is hij, niet dispositioneel maar situationeel bepaald, harteloos en emotieloos gemaakt, afgehard geraakt en corrupt geworden. Maar aantoonbaar is dat allemaal niet, het blijkt niet uit de vakliteratuur. Persoonlijke ambitie was hem, toen hij in het Derde Rijk dienst deed, naar het schijnt volledig vreemd, hij leerde geen Duits, misschien was hij daar ook te dom voor, en hij maakte zeker geen promotie. Maar hoeveel woorden Duits had hij, die van motoren hield, moeten leren? Tweehonderd? Hij lijkt in Sobibor maar vooral in Flossenbürg die carrièrekansen, die er wel degelijk waren, bewust te hebben genegeerd. Anderzijds: nogal wat andere Trawniki drosten hem al begin 1943, en tot hen behoorde Demjanjuk evenmin.

Zowel in Majdanek als in Flossenbürg leefde hij in een kamp waar Sovjet-krijgsgevangenen waren afgemaakt, zij het vóór zijn tijd aldaar. Dat kan hem in de overtuiging hebben gesterkt, dat hij de juiste keuze had gemaakt, en dat hij die op drift was geraakt er goed aan deed zich gedeisd te houden. Blind voor wat hij als zijn tweede of zijn eerste thuis zal zijn gaan beschouwen was hij vast niet. Hij had ogen in zijn hoofd, en was *streetwise* genoeg om in hachelijke situaties eieren voor zijn geld te kiezen.¹⁹⁷

Maar uit niets blijkt dat hij zich aanmeldde voor slachtpartijen als die in Lomazy, of daarvoor als geschikt werd beschouwd door zijn chefs, en de *Arbeitsjuden* van Sobibor herinnerden zich hem niet, niet in positieve maar ook niet in negatieve zin. Ook dat past in het beeld van een geroutineerde maar ook routineuze bewaker.

Daarmee lijkt in tegenspraak is dat hij in Majdanek disciplinair is gestraft. Maar dit was toch meer een vaker voorkomend akkefietje, dat blijkbaar geen ingrijpende gevolgen heeft gehad. Anders ligt dat met zijn vertrek uit Flossenbürg. In Flossenbürg, in december 1944, begreep hij dat hij zich uit de voeten moest maken, en zijn indienststreden bij de *Vlassow Armee* was de enige mogelijkheid. Elders was hij niet langer welkom, om het maar voorzichtig uit te drukken. Maar ook dit vertrek uit dienst van de *SS-Totenkopfsturmbann* kwam vrij vaak voor. Mogelijk verliet hij Flossenbürg met toestemming van zijn chefs.

Op de keper beschouwd onderscheidde Demjanjuk zich niet fundamenteel van zijn collega's die in Trawniki waren opgeleid. Hij gedroeg zich als de anderen; daar streefde hij blijkbaar naar.

¹⁹⁷ Serenyi noemde hem “by no means unintelligent though unschooled”; Serenyi, *John Demjanjuk*, 315.

Hij emigreerde naar de Verenigde Staten, waar hij in vreedstijd een oppassende, een even geroutineerde als routineuze burger was, en “*Traktorist*”, niet langer in de *kolhoz*, maar bij *Ford Motor Company* in Cleveland, Ohio.

Prof.dr Johannes Houwink ten Cate,
14 december 2008.